

CUMHURİYETİN DİNİ

İl Han ÖZAY (*)

Devlet, İmparatorluktan Cumhuriyete, sosyal görüntüsü, bir çok kurumu ve büyük ölçüde de *İdaresi* ile, ana hukuksal yapısında pek bir değişikliğe uğramadan olduğu gibi "intikal" etmişti.

Gerçekten de, sosyal görüntü olarak, toplumdaki çeşitli gruplardan "aristokrasi" zaten bulunmadığından, *Hanedan mensuplarının* bir daha dönmemek üzere uzaklaştırılmaları ile, Saltanat çevresinde kurulmuş bulunan bir düzen ortadan kalkmış, geriye sadece, Osmanlı sülalesi ile uzak-yakın hısımlığı bulunmayan üst düzey yöneticileri ve asker kişiler ile, başta toprak sahipleri olmak üzere, ekonomik konumlarına göre nitelendirilebilecek diğer katmanlar ve ulusal sınırlar içinde yaşayan tüm "ehali" kalmıştı.

Bu sayılanlar, kurulmakta olan yeni düzende, hiç olmazsa hukuksal açıdan, yerlerini koruyorlardı. Aslında, bu yeni düzenin insanları olmaları da doğaldı ve pek bir sorun yaratmıyordu.

Öte yandan, Devletin ana hukuksal yapısına gelince, İmparatorluğun düzeninin "teokratik" nitelikli olup olmaması tartışmaları bir yana, yasama-yürütme yetkilerinin tek elde ve Büyük Millet Meclisinde toplanması dışında, Devletin esas teşkilatında da bir değişiklik olmamış, artık ulusal diyebileceğimiz sınırlar içinde kalan *İdare* de bu yapıya çok az bir değişiklikle yansımıştı.

Ancak "eski düzen" in salt örgütlenme bakımından değilse de işlevsel ve hizmetler açısından bazı özellikleri bulunduğu, bunların olduğu gibi korunmasının "yeni düzen" ve hele Cumhuriyetin öz niteliği karşısında pek mümkün olamayacağı da bir gerçektir.

(*) Doç. Dr. İl Han Özay, İstanbul Üniversitesi İdare Hukuku öğretim üyesidir.

Nitekim, Birinci ve İkinci Meşrutiyet anayasal düzeni, Devleti din ilkeleri ve kurallarına uygun davranmak ve aynı zamanda dinsel bazı hizmetler sunmak yükümlülüğü altında tutmuştu.

Bu düzen ortadan kalktığı ve Ankarada Büyük Millet Meclisinin oluştuğu sırada da aynı esasların korunmuş olduğu görülmekteydi. 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanununda da “Ahkâmı şer’iyenin tenfizi... Büyük Millet Meclisine aittir.” denilmekle yine dinsel hizmetler Devlet görevleri arasında sayılmaktaydı¹. 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu bile, ilk şeklinde, “Türkiye Devletinin dini, din-i islâmdır...” cümlesi ile, bu esasların Cumhuriyetin biçimsel olarak kuruluşundan sonraya kadar korunageldiğini kanıtlamaktaydı.

Fakat, daha son olarak sözünü ettiğimiz 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 2 nci maddesindeki değişiklikten² çok önce birbirinin peşisıra çıkarılan üç kanun ile, bu alanda kökten bir değişiklik gerçekleştiriliyor, anılan esaslar terkediliyor ve böylece “hukuksal bir laiklik” gerçekleştirilmiş oluyordu³.

Bu da, hepten *yeni bir düzenin* kurulmakta olduğu ve Cumhuriyetin öz niteliğine kavuşmasının en önemli aşaması ve sonucu idi.

Ne varki, İmparatorluk dönemindeki Şeyhülislamlığın bir devamı⁴ olan “Şer’iye Vekâleti”nin ve aynı anda Hilafetin kaldırılması, örgütselden öte, işlevsel bir boşluk doğuruyor olabilirdi. Çünkü, özellikle büyük yerleşim merkezlerinde, dinsel gereksinmelerin karşılanması sorunu, bunun bir kamu hizmeti biçiminde örgütlenmesi

-
- 1) ONAR Sıddık Sami, İdare Hukukunun Umumi Esasları, İstanbul 1966³, s. 717-718.
 - 2) Teşkilât-ı Esasiye Kanununun bazı maddelerini değiştiren 10 Nisan 1928 tarih ve 1222 sayılı kanun ile (Düstur, III, c. 9, s. 141) ikinci maddedeki Devletin dininden söz eden açıklama çıkartılmıştır.
 - 3) Şer’iye ve Evkaf ve Erkânı Harbiyei Umumiye Vekâletlerinin ilgasına dair kanun, 26 Recep 1342 ve 3 Mart 1340, sayı 429 ile Tevhidi Tedrisat Kanunu, 26 Recep 1342 ve 3 Mart 1340, sayı 430 ve Hilâfetin ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair kanun, 26 Recep 1342 ve 3 Mart 1340, sayı 431, hem teklif (2 Mart 1340), hem de müzakere ve kabul (3 Mart 1340) bakımından aynı tarihi (3 Mart 1924) taşımaktadırlar (Düstur, II, c. 5, s. 320-324).

gereğinden bağımsız olarak, Cumhuriyet yönetiminin karşılaşacağı pratik ve günlük bir durum ve olguydu.

Nitekim, "Devlet" bir varsayım, tüzel kişilik, giderek soyut bir kavram olduğundan, onun dininden söz etmek ne derece doğru değil ise, içinde yaşamakta oldukları hukuksal yapının "laik" niteliği nedeniyle bireyler ve topluluklarının da kişisel ve özel düşün ve davranışlarını buna göre ayarlamalarını beklemek o derece yanlıştı. Üstelik, zamanın toplumuna bakıldığında, ülkede yaşayanların çok büyük bir çoğunluğunun "dindar" denilmese bile din kurallarına hiç olmazsa şeklen uyan kimselerden oluştuğu da bir gerçektir.

Kamu hizmeti kavramının sosyolojik bir yaklaşımla irdelenmesi sonucu; herhangi bir alanda bir gereksinme ortaya çıktığında, bunun sürekli olması halinde, giderilememesinden kamu düzenini etkileyici bir durum da sözkonusu olabilecek ise, orada bir kamu hizmetinin kurulması ve sürdürülmesinin bir zorunluluk olduğu söylenmiştir⁵.

Bu unsurlar ve ölçütü, Cumhuriyetin başlarında dinsel hizmetler alanına uygulayacak olursak, ülkede yaşayan başka dinden azınlıklar için herhangi bir sorun yoktu. Onlar öteden beri dinsel gereksinmelerini "cemaat"leri düzeyinde ve vakıfları aracılığıyla karşılamaktaydılar. Lozan barış antlaşması da bu durumu hukuksal olarak bir kere daha "tescil" ettiğinden, onlar için değişen hiç bir şey olmadığı söylenebilirdi.

Buna karşılık, islâm çoğunluk için, Şeyhülislâmlık - Şer'îye Vekâleti ve bir makam olarak Hilâfetin bıraktığı boşluğun ya bir takım "cemiyet", "cemaat" ve "vakıf" lar yoluyla doldurulması, ya da, kaldırılanların yerini alarak, Cumhuriyet yapısının aslında ayrılmaz parçası olan laik unsurun da hırpalanmasına meydan vermeden, Devlet ana yapısı içinde örgütsel bir düzenlemeye gidilmesi gerekecekti.

Yabancı örneklere bakıldığında, İtalya ve Fransa gibi ülkelerde bu alanda bir kamu hizmeti örgütünün kurulmasına gerek olmamıştı. Çünkü bu ve diğer batılı ülkelerde Katolik Kilisesi ve her örgütlü dinsel grup Devletin izni ile bu hizmetleri yürütmekteydi. Nitekim ülke-

4) ONAR, a.g.e., s. 718.

5) ONAR, a.g.e., s. 37.

mizdeki müslüman olmayan dinsel azınlıklar da Vatikan, Fener Patrikhanesi, Hamambaşılık gibi merkezler aracılığıyla “ulusalüstü” bir örgütlenme ile bu hizmetleri yürütmekteydiler.

Ancak, bir yandan bu cemaat ve dinsel cemiyetlerin asıl amaçlarının dışına çıkıp çıkmadıklarının denetiminde karşılaşılan güçlükler, öte yandan ,örneğin Katolik Kilisesinin bazı ülkelerin bu arada İtalyanın içişlerine de karıştığına ilişkin olarak dolaşan güçlü söylentiler, benzeri çözümlerin, çoğunluğu müslüman olan ülkemizde islâm din işleri için de örnek alınabilecek modeller olmadığının birer kanıtıydı.

Hele “islâm”ın, başka dinlerin aksine olarak sadece “uhrevî” değil “dünyevî” işleri düzenleme görevini de üstlenmiş bir kurallar bütünü oluşturması karşısında, bu alanda dar anlamda dinsel düzenlemelerle ilgisi bulunmayan konulara da elatabilme eğilimi apaçık ortada ve niteliği gereği idi.

Bu iş cemiyet ve cemaatlara bırakılmayınca da, hizmetlerin fiilen ve maddeten yürütülebilmesi için başka tür bir örgütlenmeye gerek olduğunda kuşku yoktu.

Bu örgütlenme, Şer’iye Vekâletinin kaldırılmasına ilişkin kanun ve daha sonra çıkan yasal düzenlemelerle en akılcı bir biçimde çözümlenmiş, Cumhuriyetin kurucuları, pek yerinde olarak Bakanlığı kaldıran aynı kanunla “müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir (Diyanet İşleri Reisliği) makamı ihdas” etmişlerdir.

Bu ve daha sonraki kanunlarla, başkentteki Diyanet İşleri Başkanlığı, hep Başbakanlıkla ilgilendirilmiş, bu kuruluşun başına getirilecek kimsenin de Başbakanın inhası üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanması öngörülmüştür. Böylece, bu örgütün, İdare içinde olmakla beraber, olabildiğince bağımsız ve etkilenmelerden uzak kalabilecek bir yapıda olmasına özen gösterilmiştir.

Cumhuriyetin başlangıç yıllarında, sadece ülkemize değil o zamanlar için bir çok hukuk düzenine yabancı “özerk kuruluş” biçimi bir yana bırakılacak olursa, bu öngörülenin mümkün olabilen en “yerinde” bir çözüm biçimini oluşturduğu söylenebilir.

Din olgusu karşısında, Cumhuriyetin kurucuları seçenekleri pek fazla olmayan bir konumda idiler. Ya bu olgu hiç yokmuş gibi davranacaklar, ya da yönelmekte buldukları laik Devlet modeline en az ters düşebilecek bir çözüm arayacaklardı. Din olgusunu “yok” varsaymanın doğurduğu sakıncalar ve daha sonra bunun neden olduğu din sömürüsü 1950 lerden başlayan yıllarda çok göze çarpıcı örneklerle ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyetin kurucuları bunun bilincinde olmasalar ve salt bir raslantı sonucu bu durum gerçekleşmiş bulunsa bile yasal çözümün “basiretli” olmadığını söylemek kuşkusuz olası değildir.

İKİNCİ MEŞRUTİYET REJİMİ VE ATATÜRK

Tarık Zafer TUNAYA (*)

Atatürk'le ilgili incelemelerde ihmal edilmiş en önemli konulardan biri de, siyasal rejimler hakkındaki düşünceleridir. İçinde yaşadığı siyasal rejimlere karşı olumlu ya da olumsuz tepkileri, kuruculuğuna katıldığı ve savunduğu siyasal rejimlerin oluşumundaki rolü henüz objektif incelemelere konu edinilmemiştir. Ancak bu tür araştırmalarladır ki, Müdafaa-i Hukuk'un ve sonra da Halk Fırkası (CHF, CHP) nin siyasal ve anayasal rejim modeli arayışları ve tercihleri daha fazla aydınlığa kavuşturulabilir.

Yakın tarihimizin ilk yazılı anayasası olan 1293 (1876) Kanun-ı Esasi'sinden, Atatürk'ün ölüm tarihi 1938 yılına değin, yarım yüzyılı çok az aşan bir süre boyunca (52 yıl) çeşitli siyasal sistemler ve rejimler birbirini izlemiştir. Birinci Meşrutiyet, Abdülhamit yönetimi, İkinci Meşrutiyet, Mütarake, Müdafaa-i Hukuk (Dernekler - Kongreler - Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti), tek partili Cumhuriyet rejimleri *yasal* ve *fiilî* uygulamalarla vücut verdikleri *karma* yapılar, oluşlarındaki dış ve iç (sübjektif, objektif) etkenlerin dozlarını, basitleştirici (simpliste) bakışlardan kaçınılarak, özenle araştırılmak gerekir.

Biz özellikle İkinci Meşrutiyet denilen siyaset laboratuvarında üretilen siyasal rejimi ve bu rejimin anayasal yapısı ile Müdafaa-i Hukuk hareketi lideri Atatürk arasındaki etki ve tepkiyi kısaca ele almak ve daha sonraki araştırmalara katkıda bulunmak istiyoruz.

(*) Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi öğretim üyesidir.

1876 REJİMİ VE GELİŞMELERİ İÇİNDE

Abdülhamit rejiminin beşinci yılında doğmuş olan Atatürk, Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin bir çoğu gibi ihtilalci insan boyutlarının gizli genişliği içinde yetişmiştir. Şam'da kurduğu "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bütünleşmiştir. Jön Türk'ler istibdat rejimini yıkmışlardır.

Atatürkte bugüne kadar süregelen Anayasa tutkusu ve romantizmi içindedir, Kanun-ı Esasi'nin uygulanmasına bu yaklaşımla bakmıştır:

"...Sultan Hamit bu kitaba istinaden ve bu kitapta bahsolunan hukuka istinaden ve bu kitaba bakarak aldanan milletvekillerini dağıttı. Ve 33 sene bu milleti köle gibi istihdam etti. Nihayet bu zavallı millet tekrar istihsal-i hürriyet için, hakimiyetin istihsali için yeniden çalışmaya başladı."¹

İkinci Meşrutiyet, tarihte Reval Buluşması ile (10 Haziran 1908) Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) arasındaki yerini alır. Osmanlı İmparatorluğu'nun batış yıllarını kapsar. Bu on yıl, siyasal yapılaşma olgusu bakımından çok hareketli olmuştur.

Yeni baştan "istihsal-i hürriyet" (özgürlüğü elde etme) savaşında Selanikteki 3. Ordu "zâbitanından" (subaylarından) Mustafa Kemal Beyin de rolü vardır.

"...Ben, 1908 senesinde, kolağası rütbesinde ve bu erkân-ı harbiye de (3. ordu) memur idim. İstihsal-i hürriyete çalışan, hafi (gizli) cemiyet ile (İttihat ve Terakki) pek yakından münasebetim vardı"².
"...Her üçümüz de, Cemiyet'in azası bulunuyorduk' Mesaimiz, Cemiyet'in temin-i muvaffakiyetine matuf idi"².

Ve ilk eylemlerin içindedir:

"...Çok geçmeden efendiler, 31 Mart Vakası çıktı. Ben de 31 Mart vakasında İstanbula giren Hareket Ordusunun yanında ve bel-

1) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** (Söylev ve Demeçler olarak geçecektir) C. II, (1952), s. 200.

2) **Nutuk**, (Eski harflerle metin), s. 200.

ki başında bulunan biriyim. O zavallı millet vekillerinin Ayastofonosta, şurada burada maruz-u felâket bir halde çırpındıklarını kendi gözümle görmüş bir adamım”³.

Yakın bir geleceğin Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve İstiklâl Savaşı ordularının Başkumandanı, 1876 Anayasasını ve siyasal oluşları çok hareketli bir Osmanlılık ortamı içinde değerlendirme deneyimi kazanmıştır.

1876 Kanun-ı Esasisi'nin, Türkiye'nin tarihsel anayasa inançlarına uygun bir gelişmesi vardır. Zamanın değişmez iktidar partisi olan İttihat ve Terakki'nin her atılım ve bunalım dönemlerinde değiştirilmiştir.

Osmanlı dünyasının aydın bürokratlarına göre toplumsal her derdin devası bir yazılı anayasanın çıkarılmasıydı. Cennet olmak ya da cehenneme dönüşmek anayasanın ya da anayasasızlığın sonucuydu.

Bu bir anayasa tutkusu ya da romantizmidir. İlk anlamlı belgesi de, Manastır Mekteb-i Harbiye'si müdürü Vehip Bey'in (Paşa) yeni siyasal rejimi açış nutkudur. 10 Temmuz 1324 (1908) perşembe günü, 60 numaralı top arabası üzerine çıkan kumandan “Mukaddes vatandaşlar ve muazzez kardeşlerine” anayasayı tanımlıyordu:

“Vatanımızı yozlaşmanın baskılarından kurtaracak, yetimlerimizin gözlerini dindirecek ve kimsenin hakkını kimseye kaptırmayacak, bizi insan gibi yaşatacak usul-ü meşrua-i meşverettir, ki bu istediklerimizin cümlesini temin eyleyen Kanun-ı Esasi'dir. Ey vatandaşlar, ya Kanun-ı Esasi, ya ölüm!”⁴

Şekli, boyutları, mekanizması ve de ideolojisi belirsiz bir rejim, hayallerde bile silik çizgileriyle bir rejim taslağı “az bilgi, çok kin”⁵ dolu bir kuşağın otuz yılı aşkın kulaktan dolma birikimiyle ilan ediliyordu.

3) **Nutuk**, s. 444; **Söylev ve Demeçler**, C. II, s. 291. (Bu açıklamalar **Nutuk**'ta daha ayrıntılıdır).

4) Bu söylevin tam metni için bk. **Ahmet Refik**: **İnkılâb-ı Azim** (1324-1908), s. 84-86. Söylevin Türk harfleriyle tam metni için şu kitabımıza bk. **Türkiye'de Siyasî Partiler** (1952), s. 141-142.

5) Bu deyim, **Hasan Amca**'ya aittir, bk. **Doğmayan Hürriyet**, s. 9 (İstanbul 1958).

Abdülhamit rejimine karşı otuz yıllık “mücadeleyi” verenler, yazılı bir anayasaya can simidi gibi sarılmışlardı ama çok geçmeden düşman kardeşler olmuşlardı. Bu sefer yeni bir iktidar-muhalefet kavgası yaratılmış ve “bir Abdülhamit yerine yüzlercesi gelmişti”.

İlk günlerde tek harfi bile dokunulmazlık zırhı içinde görülen 1976 Kanun-ı Esasi’si yedi kez değiştirilmiştir (1909, 1914 te iki kez, 1915 te iki kez, 1916 ve 1918 yıllarında)⁶.

1909 daki birinci değişiklik anayasanın ve siyasal rejimin yapılarını değiştirmiştir. *Tekçi*, padişahçı bir otoriter —hatta totaliter— rejim (istibdat) kâğıt üzerinde ve Yasama’nın ağır bastığı ikinci parlamenter rejime dönüştürülmüştür. MidhatPaşa’yı sürdüren 113. madde kaldırılmış, yeni ‘hürriyetler’le beraber eskileri üzerindeki baskılar atılmıştır.

Fakat gelişme şeması, hayallerin değil gerçeklerin çizdiği yönde oluşmuştur. Önceleri “Cemiyet-i Mukaddese” (kutsal dernek) olarak adlandırılan İttihat ve Terakki, Yürütme’yi (Padişah dahil) ele geçince ve Meclis-i Mebusan’da gittikçe çığlaşan muhalefeti denetim altına alma yoluna gidince... kâğıt üzerindeki ikinci parlamantarizme tekçi bir yapı vermek istemiştir.

1911 deki yeni değiştirme “teklifi”, Mebusan’daki fırtınalar arasında, ihtiyar Sadriazam Sait Paşa tarafından savunulmuştur. Muhalefetin çok sert çıkışları ve görüşmeleri tıkaması Meclisin feshi ile sonuçlanmıştır. Ne var ki, olayların ağır baskısı altında bu değişiklik ancak 1914 yılında gerçekleşebilmiş, 1915 yılında da ünlü 35. madde “tayyedilmiştir” (Anayasa metninden çıkarılmıştır).

İkinci Meşrutiyet’in ilk beş yılı (1908-1913) İttihat ve Terakki’nin hakim olduğu sakat ve çoğulcu bir siyasal rejimin “idare-i örfiye” (Sıkı yönetim) ortaklığı ile işleyişini kapsamıştır. İkinci beş yılda

6) Bu “tadillere” anayasa hukuku kitaplarında hatta anayasa metinlerini toplayan kitaplarda tam olarak pek rastlanmaz. **Dr. Mete Tunçy** haklı olarak bir yazısında bu eksikliğini belirtmiştir, bk. **1293 Kanun-ı Esasi’sinin Son Tadilleri (Armağan, Kanun-ı Esasi’nin 100. Yılı** kitabı içinde, s. 249-255 (Ankara 1978). Yine bu değişikliklerin tümünü şu kitapta bulmak mümkündür. **Tarhan Erdem** : Anayasalar ve Seçim Kanunları s. 19-26 (İstanbul 1982).

(1913-1918) "Babiâli Baskını" (23 Ocak 1913) çoğulcu rejim kapanmış ve İttihatçılarının tek parti dönemi Mondros Mütarekesine değin sürmüştür.

Fesihler, sopalı seçimler, suikastler, hükümet darbeleri, iç ve dış olayların ürünü isyanlar, savaşlar İkinci Meşrutiyetin yapısal unsurları olmuşlardır. Din savaşlarına parmak ısırtıcı "fıkracılık" (parti kavgaları) en yüksek gerilimli kutuplaşmaları üretmiştir.

Kolağası olduğu tarihten (1907) başlayarak, bu olayların tümünü, Mustafa Kemal Bey en ince ayrıntılarına kadar izlemiştir ve bunlara katılmıştır⁷.

1909 da, 31 Mart olayını bastıran Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanı olarak, "altı aylık bir Meşrutiyetin" nasıl din sömürücülerine hedef olduğunu görmüştür. 1910 da Mahmut Şevket Paşa'nın Kurmay Başkanı olarak Arnavutlukta. Gazetesi Ahmet Samim Beyin İttihatçı bir fedai tarafından öldürüldüğünü duymuştur. Ve Balkanlı milletlerin olgun bir meyva gibi ağacından kopmak üzere olduğunu anlamıştır. 1911 de binbaşı olarak Kanun-ı Esasi tadillerinin kopardığı fırtınayı Trablusgarp cephesinden yargılayabilmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşuna ve İstanbul mebusluğunu tek oy farkla kazanmasına tanık olmuştur. 1912 de Halâskâr Zabitân hareketini ve ordu ve donanma mensuplarının siyasete karışmıyacaklarına dair yemin etmelerini izlemiştir⁸. 1913 te Sofya'dadır. Fakat, Babiâli Baskını (23 Ocak) ve sonra da Mahmut Şevket Paşa'nın vurulmasına da tanık olmuştur (12 Haziran). Balkan savaşlarının dumanları arasından Saray Bosna suikasti'ni ve "Cihad-ı Ekber" (Kutsal Savaş) olarak Birinci Dünya Savaşı'na nasıl girildiğini öğrendiği yıl 1914 tür ve yarbaydır. Sarıkamış'ta onbinlerce asker nasıl ölür? Bu acı tablonun renkleri üzerine görümez bir kalemin yazdığı soruyu o da sormuştur. 1917 de, 7. Ordu Komutanı olarak, memleketin ve silahlı kuvvetlerin duru-

7) Bu olaylar şu kitabımızdan izlenebilir : **Hürriyetin İlânı**, s. 87-96 (İstanbul 1959).

8) **Mustafa Kemal Paşa'nın** Trablus Ayn-ı Mansur karargâhından, **Behiç Beye (Erkin)** yazdığı 16 Temmuz 1328 (1912) tarihli mektubundan : "...Askerlerin siyasetle iştigalden men'i için madde-i kanuniye yapmışlar. Ben iki sene evvel hasbeltesadüf bulunduğum bir kongrede askerleri bırakınız dediğim için mürteci oldum, idama mahkûm edildim. Zaman ve hadisat her türlü hakiki ispat ve izhar eder, bazan böyle bir darbe-i mühlike indirerek..." (**Cumhuriyet**, 10 Eylül 1925, s. 2).

munu açıklayan tarihsel raporunu, Bitlis'in ve Muşun geri alınmasında (1916) baş rolü oynadıktan sonra yazmıştır. Ve artık devletin alinyazısını saptamıştır. 1918 deyse, Yıldırım Orduları kumandanlığından İstanbul'a döner.

Bu hızlı gelişmenin kazandırdığı birikim artık onu tarihsel kararına vardırmıştır: İttihatçılıkla ve Osmanlılıkla bağlantısını keserek "Milli mücadele içinde milli bir fert olmak..."

Mustafa Kemal Paşa, siyasal kavgaları, görünmeyen mevzilerden değerlendirebilmiştir. Kapitülasyonlarla eli kolu bağlı bir ülkenin öz gücü ve iradesiyle kendini kurtaramayacağını tanıdığı olmuştur. Böyle bir ülkede kurulabilecek çoğulculuğun, özgürlükçülüğün içindeki yetenekler ne olursa olsun, dışın vizesine bağlı olduğunu, asıl ihtilalin bu noktada patlak verebileceğini somut olaylarla anlamıştır.

Mondros ve Sevr zincirlerinin ancak milli (Osmanlı olmayan) bir devrimle kırılabileceği, ortaya çıkan ilk gerçek olmuştur. Bu gerçeği göze almadan ve bu sorunu çözmeden kurulan siyasal rejimin yüzeysel ve sakat kalacağı da bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. Anayasal isteklerin parlamantarizm bahanesiyle çeşitli çıkarılara ve tutkulara nasıl perde olarak kullanıldığını öğrenmek bir insan yaşamının on yılını alabilmiştir.

Ve her halde, *İkdam* gazetesinin 1913 yılında Londra muhabirine "bitaraf (tarafsız) bir yabancının" söylediği şu satırları da okumuştur:

"...Memleketin gereksinmelerini görmeyerek, büyük ve geniş boyutlu bir parlamantarizm rejiminin gençler tarafından gerçekleştirilme olgusunu siper eden Avrupa, Türkiye için başka bir batış nedeni hazırlamaya lüzum görmedi. Çeşitli (etnik) unsurlar, özgürlükle fikir ve isteklerini daha güzel vesilelerle uygulayabileceklerdi. Memlekette bir siyaset boğuşması başgösterecek ve böylece varolan devletlerarası rekabet bu partilerden birine haklı bir güler yüz göstererek, partilerarası çatışmayı şiddetlendirmeye çalışacaktı. Bunların hepsini sizin tecrübesizliklerinizle cehaletinizden yararlanan Avrupa pek kolaylıkla hazırlıyordu. Öte yandan, ülke yönetiminin tecrübesiz ellere düşmesi, Türkiyedeki Türk, Kürt, Arnavut, Acem, Ermeni, Rum vb. milletlerde milliyet duygularını uyandıracak, Avrupalıların en hafif akımlarla alevlenmeye pek istidatlı olan bu ateşi körüklemeleri,

geniş Osmanlı ortamını müthiş alevler içinde bırakacaktı, işte Avrupa bu açıdan Meşrutiyetinizi alkışlamıştır.”⁹.

Ve de Tanin’deki bir yazıdan *Richard Schaaff*’in şu gözlemi her meşrutiyet aydınının dikkatini çekecek kadar ilginçtir:

“.... Sizin hakkınızda diyorlar ki, bu yüzyılda yaşamak için ne olmak lazım geldiğinden habersizsiniz. ... siz, sizin için iyi işlerin gerekçesi olarak gösterilecek bunca bilimsel ve felsefi teori varken onlara aldırmayarak ve nasılsa öğretilmiş bir takım teorik esaslara tutkun olarak yeni bir varlık kurmak istiyorsunuz... Siz bu teşkilât hevesiyle bir gün korkarım, örneğin bir Fransız Türklüğü yaratacaksınız”¹⁰.

Taklit sorunu 1920’li yıllarda ve T.B.M.M.nde ciddi tartışma konusu olmuştur.

Bir örnek :

“...Böylece bu ve bu gibi kışkırtmalarla ve açıklamalarla hükümetinizin (T.B.M.M. Hükümeti’nin) dayandığı temelin, sosyal bilime dayanan bir esas olduğunu açık olarak görürüz. Fakat ne yapalım ki demohrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş! Efendiler biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz! Çünkü biz biz benziyoruz efendiler (Alkışlar)”¹¹.

Meşrutiyetin fikir akımlarından kalma ortak bir sorunun, bir tartışma konusu olarak Ankara’daki bir avuç kurucu insanı da kendine çekmesi tarihsel sürekliliğin canlı bir örneğidir.

Osmanlılığı devam ettirmek isteseler de bu insanlar Meşrutiyetçilerden, sayılamıyacak kadar çeşitli noktalarda çok farklıydılar. Belki de kendi içlerinde çelişmeye düşüyorlardı. Örneğin 1909’da niçin yeni bir anayasa yapılmamıştı? Çünkü Abdülhamid’i devirenler, eski rejimle kendi aralarında bir kopmazlık görerek, “müessisan” (kurucu) olmadıklarını ileri sürmüşlerdir¹².

9) **Mehmet Sadi** : Londra Mektupları, Felâketlerimizin Esbab-ı Asliyesi (*İkdam*, 4 Şubat 1329 - 1913, s. 2-3). Yazıyı, az çok konuşulan dile aktarmaya çalıştık.

10) **Bir Ecnebinin Mektubu** (*Tanin*, 29 Haziran 1329 - 1913, s. 3).

11) **Söylev ve Demeçler**, C. II, s. 191.

12) Meclis-i Âyan’da **Yorgiyadis** ve **Besarya Efendilerin** tartışması bu bakımdan çok ilginçtir (*Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, C. I, s. 272 vd.).

Oysa, T.B.M.M. üyeleri bir "Meclis-i Müessisan" (Kurucu Meclis) olduklarını açıkça dünyaya ilan etmekten çekinmemişlerdir¹³.

Zaten Mustafa Kemal Paşa da, son İstanbul Mebusan'ının fes-hinden sonra yayınladığı bildirinin ilk adını "Meclisi Müessisan" koymuştu¹⁴.

Atatürk'ün düşüncesinde taklit sorunu, onun en fazla kullandığı "medeniyet" ve "garplılaşmak" (batılılaşmak) terimleriyle bir arada ve "çağdaşlaşma" ile eş anlamda ele alınmalıdır.

Bu fikirler, kuşkusuz, İkinci Meşrutiyetin belli başlı siyasal akımlarında (Garpçılık, İslamcılık, Türkçülük, Meslekçilik ve Sosyalizm) vardı. Yalnız Müdafaa-i Hukukçuların gözünde bu tutum ancak bağımsız bir ülke (devlet) içinde düşünülmeliydi¹⁵. Türk Devriminde bu yoldan *çağdaşlaşma ulusal egemenliğe* bağlanmıştır.

— II —

MEŞRUTİYETÇİ YORUMLAR

Çok kısa olmakla beraber böyle bir incelemede bir karşılaştırma daha gereklidir. O da Meşrutiyet parlamentosuyla T.B.M.M. arasında (özellikle Atatürk'ün görüşleri bakımından) bazı sorunların nasıl anlaşıldığı ve nasıl yorumlandığıdır.

Bu alanda da kısaca bir kaç örneği ele almakta yarar var. Böylece İkinci Meşrutiyet'ten ne gibi dersler alınmıştır? Eylemleri meşru kılma yöntemleri her iki tarafta hangi doğrultuda ve nasıl gelişmiştir? Bu gibi sorulara ve sorunlara değinerek belirli aydınlıklara kavuşma olanakları aranmalıdır.

Unutmamak gerekir ki her iki mecliste de, en bunalımlı zamanlarda bile, gündemlerde görülmesi olanaksız fakat birdenbire ortaya

13) Bu konuda şu incelememize bk. **Bağımsız Türkiye Kurucusu Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 50. Yıldönümü (Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük** kitabımız içinde, s. 231-262) (İstanbul 1981, 2. baskı).

14) **Faik Reşit Unat** : Atatürk'ün Toplamak İstedığı Meclis-i Müessisan" (**Belleten**, C. XXI, Sayı 83, Temmuz 1957 den ayrı basım).

15) **Söylev ve Demeçler**, C. I, s. 223, 224.

çıkan ideolojik konular, kültür seviyeleri elverişsiz de olsa, büyük bir yüreklilikle ortaya atılmışlardır.

“Hâkimiyet-i Siyasiye”

Osmanlı *devleti*'nin egemenliği, genelde çok uluslu bir imparatorluğun, etnik parçaları disiplin altına alma işlevine sahip olmuştur. Çeşitli etnik unsurların ülkeden (ve merkezden) ayrılma savaşına girişmeleriyle beraber, özellikle Onyedinci yüzyılın başından itibaren, “Devletler” ya da “Düvel-i Muazzama” (zamanın süper devletleri) bu ayrılıkları kışkırtıcı ve sağlayıcı bir güç olarak ortaya çıkmışlardır. Kapitülasyonlar bu işi kolaylaştırdıkları gibi, “Devletler” de ayrılan etnik unsurların sınırlarını, siyasal rejimlerini ve yönetim biçimlerini, Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini düzenlemişlerdir. Bu amaçla, Osmanlı ile savaşmışlar, savaş sonuçları ve koşulları ünlü andlaşmalarla, devletler hukuku alanında saptanmıştır.

Birleşik bir cephe halinde Batılı devletler (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya - Macaristan, Çarlık Rusya) başta olmak üzere, Osmanlı ülkesinden kopma sürecini düzenleme yöntemi sonucunda, İmparatorluğun hakimiyetini yapısal bir değişikliğe uğratmışlardır.

Yenilgiler sonunda, Osmanlı devletinin, iç “müdahalelerin” etkisi altında hakimiyeti genel olarak zayıflamıştır. Ülkesinden ayrılmaları ister istemez kabul zorunda kalan Merkez, ayrılan parça üzerinde bazı egemenlik kırıntılarını saklı tutmayı bir ana politika ilkesi saymıştır. Böylece eski bölümleriyle arasındaki iç hukuk ilişkisi bir devletlerarası hukuk ilişkisine dönüşmüştür. Bağımsız bir devlet statüsünü kazanan yeni devletler de, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmayı bir ulusal sorun saymakla beraber, kurtuluşun getirdiği unsurlar yanında “bu kadarçık” bir Osmanlı mirasını, “Devletler”in koruyuculuğu altında, kabul etmek durumunda kalmışlardır.

Daha ileri giderek bu duruma bir gözlem daha eklenebilir, şöyle ki: Osmanlı devleti, kendi ülkesinden kopma durumuna gelen ya da getirilen, fakat henüz ayrılmamış bölgeler üzerinde de, böyle bir uygulamayı kabul zorunda kalmıştır (Rumeli-i Şarkî Vilayeti ve Cebel-i Lübnan gibi).

Etnik unsur — Batılı devletler — Osmanlı İmparatorluğu üçgeni içinde en fazla “hakimiyet” kaybına uğrayan Osmanlı olmuş ve

ülkesinin bir kısmı üzerindeki kontrolünü, egemenlik haklarından “feragat” ederek (vazgeçerek) yitirmiştir.

Ve özellikle Ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren bu “feragat”ler sıklaşmıştır. Öyle ki, yitirdiği eski ülke parçası üzerindeki egemenlik, niteliklerini ve özünü yitirerek “şeklî” (biçimsel) kalmış, ve sıfır noktasına inmiştir. Ve Osmanlı bürokratlarınca bu yeni egemenlik türü “hakimiyet-i Siyasiye” (siyasal egemenlik)¹⁶ hatta “zâhirî hakimiyeti” (yüzeysel egemenlik) olarak da adlandırılmıştır.

Osmanlı hâkimiyetinden yapılan bu terkler andlaşmalarda yer etmiş, “Devletlerin muvafakati ile” terimi Osmanlı yönetiminin kendi ülkesinde ve yeni kurulan devletlerde başka güçlerle “ortak” niteliğini de vurgulamıştır.

Osmanlı dış politikasındaki bu ana çizgi: “...İmtiyazat-ı mahsusa verilerek (yeni kurulan devletin) hâkimiyet-i siyasiyede ibka politikası” yaklaşık ikibuçuk yüzyıl (1669-1912) en çok Girid üzerinde somutlaşmıştır¹⁷. Bu çizgi üzerindeki başka somut örnekler az değildir. Şarki Rumeli Vilayeti¹⁸, Kıbrıs (1878) ve Mısır (1882) anımsanabilir.

16) Çok az üzerinde durulmuş olan bu konu, yerli yabancı yazarlar ve politika adamlarınca yeteri kadar işlenmiş sayılamaz. İkinci Meşrutiyet döneminde terim üzerinde durmuş olanlar arasında **Şeyhülislam Cemalettin Efendi** vardır (**Hatırat-ı Siyasiyesi**, Mısır 1336 - 1920, s. 46, 47, 50). Yine **Mahmut Muhtar Paşa** da şu fikirleriyle konuyu ele almıştır: “(Trablusgarp'te)... İtalyanların metalib-i iktisadiyesine karşı itilâfkârane hareket edilmesi ve şu suretle hâkimiyet-i siyasiyemizin olsun muhafazası cihetine gidilmesi icabatı mantıkiyeden iken İtalyanlara müşkülât ikanda devam ettik” (**Aynı eser**, s. 46) (M. Muhtar Paşa'nın siyasal egemenliği yeterli ve gerekli bulması dikkat çekicidir). Fransız yazar **René Pinon** da, kavramın ilginç yönüne işaret etmiştir (**La Question de Macédoine et des Balkans**, s. 210-211) (**Les Questions Actuelles de Politique Etrangère en Europe** kitabı içinde) (Paris 1911) - **Cemal Kutay**, konuyu şu kitabında ele almıştır: **Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman**, s. 134 (İstanbul 1963).

17) Örneğin 1897 statüsünden: “Madde 2 — Kuvve-i icraiye zat-ı hazret-i padişahi tarafından, devletlerin muvafakati ile, beş sene için tayin edilen bir vali tarafından ifa olunacaktır”.

18) **Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey**'in yargısı: “...İdare-i müstebide gözleri kapanmış, kulakları tıkamış, dilleri koparmıştı. Bir fazla

Fakat burada konu edindiğimiz İkinci Meşrutiyet rejimi, bu tür olaylarla açılmıştır: Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i "İlhak" etmiş, Bulgaristan da bağımsızlığını ilân etmiştir. (1908).

Bir devrim sayılan İkinci Meşrutiyet kapitülasyonların tutsağı kaldığı gibi, "siyasal egemenlik" politikasını sürdürmüştür. Batı emperyalizminin "müdahale" politikası bu dönemde de hiç hafiflemeyerek devam etmiştir.

Trablusgarp savaşı sonunda varılan andlaşmada Osmanlı devletini temsilen bir "naib-i Sultan" (Sultan'ın vekili) seçimi kabul edilmiştir¹⁹. Balkan savaşları sonunda tartışmalı bir durum ortaya çıkmıştır. Kamil Paşa Kabinesinin Edirne'yi Bulgarlara terkettiği iddiasını işleyerek Babıali Baskını yapan İttihatçılara, muhalifleri yalan söylediklerini kanıtlamak için, ihtiyar sadrazamın taslağındaki öneriyi ileri sürmüşlerdir. Buna göre: "Edirne şehri etrafıyla beraber bitaraf ve hür bir şehir olacaktır. Düvel-i Muazzama'nın kabul ve tasdiki ile müslüman bir mutasarrıf ve bir kadı ile idare olunacak..."²⁰

Yalnız bu durum bile, 1913 yılında bağımsızlığa verilmek istenen tanımı ve Osmanlı devlet adamlarının zihniyetini belirleyicidir.

İkinci Meşrutiyet'i "Harb-i Umumi" yenilgisi sonucu Sevr andlaşmasıyla cezalandırmak isteyenler, andlaşmaya bu tür hükümler koymuşlardır: "İzmir şehri (ve çevresi)... hâkimiyeti Osmaniye altında kalacaktır. Mamafih Türkiye İzmir şehri ile arazi-i mezkûre üze-

nefesle, bir fazla dakika daha sürünmek için her meskenete, her zillete katlanıyordu. Biz hâlâ Bulgaristan Prensi ve Rumeli-i Şarki Valisi diye kendimizi aldatıyorduk. Mekteplerimizde Bulgaristan bizimdir diye çocuklarımıza okutuyorduk. Bulgaristan çoktan gitmişti" (10 yılın Hikâyesi, Yedigün, Sayı 132, s. 20).

- 19) Trablusgarp ve Bingazi'ye tam muhtariyet verildiğine dair Ferman (3 Ekim 1912).
- 20) Tasarı, günümüzde bile tartışmalıdır. Kâmil Paşa'nın torunu **Yusuf Hikmet Bayur** (Türk İnkılâbı Tarihi, C. II, Kısım IV) ve oğlu **Hilmi Kâmil Bayur** (**Sadrazam Kâmil Paşa** adlı kitabı) Paşa'nın savunmasını yapmışlardır. **Yusuf Hikmet Bayur** kendisini "Kâmil Paşanın torunu olan bu eserin yazarı" diye tanıtarak (s. 247, not 80) Edirne'nin açıklanan şekil ve şartlar içinde Osmanlı ülkesinden kopmasını savunabilmektedir. **Hilmi Kâmil Bayur** da "serbest bölge" tezini babasının bir başarısı saymıştır (s. 385).

rindeki hukuk-ı hâkimiyetinin icrasını Yunan hükümetine devredecektir” (Madde 69)²¹.

İmzacı taraflar “...Osmanlı hükümetinin İstanbul üzerindeki hukuk ve tasarrufatına hâlel iras olunmaması, hükümeti müşarünileyha ile zat-ı hazreti padişahının şehr-i mezkurda ikamet etmek ve orada devlet-i Osmaniye payitahtını muhafaza eylemek hususunda serbest bulduklarında müttefikler”, ne var ki andlaşma hükümlerine aykırılık halinde “düvel-i müttefika” bu anlaşmayı değiştirmek hakkını açıkça saklı tutarlar²².

Müdafaa-i Hukukçular bu durumun farkındaydılar. Sevr imzalanmadan, Erzurum ve Sivas kongrelerinde bu sorunu tartışmışlardır. Manda konusunun bazı kişiler ve çevrelerce fazla yadırganmaması 1856 Paris andlaşmasının hükümleri gibi daha iyi anlaşılır.

Meşrutiyet ve Cumhuriyet

Meşrutiyeti, rejim olarak ideal sayanlar, bu kavramın çeşitli yorumlarını da yapmışlardır. Osmanlı parlamentosunda bu gibi konuşmalara sık rastlanır.

Kastamonu mebusu *Ahmet Mahir Efendi*, “hakimiyet-i milliye”yi tanımlamak için, İngiliz Fransız teorilerini yetersiz bulur. İslamda ise hâkimiyet “şer’an vaciptir”. Meşrutiyet sorununa gelince “...ahkâm-ı celile-i diniyemiz ve ahkâm-ı celile-i medeniye-miz..... muktebes olan kavanin-i celile-i saltanat-ı seniyyeye tamamıyla inkıyad ve intiba demektir. ...Ve bu şekl-i meşrutiyettir”²³. Vardığı sonuç ilginçtir: Padişah da, Âyan da, bu milletin mebusları gibi seçilmiş sayılmalıdır²⁴.

Ankara mebusu *Talât Bey*’in sorusu, saf ve yanıtsız kalmış bir arayışın ifadesidir.

“...Şimdi bu kadar hakaika (gerçeklere) karşı Avrupadan bize misal getiriliyor. Acaba bizim meşrutiyetimiz her noktada tamamıyla

21) **Nihat Erim** : Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri s. 544, 554 (Ankara 1953).

22) bk. yukarıda dip not (21).

23) **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, C. 4, s. 1149.

24) **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, C. 4, s. 1150.

Avrupa usul-ü meşrutiyetine tevafuk etmeli midir (uymalı mıdır)? Ne kadar muzur, ne kadar israfa taalluk eder usul varsa onları alalım mı? Bizim meşrutiyetimiz meşrutiyet-i şer'iyedir. Meşrutiyet-i meşruadır. Her hususta biz Avrupaya ittiba edemeyiz ve etmeyeceğiz. Kendimize mahsus, şeriat-ı mutaharra-i islamiyeye müstenit bir meşrutiyet takip edeceğiz.”²⁵.

Bir de Balkanlı hıristiyan tanımı bulmak amacıyla ve Serfiçe mebusu ünlü *Yorgi Boşo (Georgios Busios) Efendi*'yi dinleyelim:

“...Devlet-i Osmaniye bir şirket şeklindedir. Bütün ortaklar tüm sermayeleriyle girmelidirler bu şirket içine ki o şirket yükselebsin. Bizim kendi sermayemiz nedir? Dinimiz, tedrisimiz (öğretimimiz). Başka bir şey yok...”⁵⁶.

Bu sorunlar özellikle İttihat ve Terakki ile, kabaran muhalefet arasında parlamanter bir çatışma yaratmıştır. Her iki taraf da Anayasa Hukuku bilgilerini, Kirkor Zöhrap-İsmail Hakkı (Babanzade) düellosuyla, çok inandıkları kuvvetler ayrılığı ilkesi açısından ortaya koymuşlardır²⁷.

Cumhuriyet sorununa gelince, belki incelediğimiz dönem için ele almamız hayretle karşılanabilir.

Meşrutiyetin ilk kabinesi sayılan *Kamil Paşa* kabinesinde, Abdülhamid'in Harbiye Nezaretine (*Recep Paşa*'yı değil de) *Rıza Paşa*'yı aday göstermesinin nedeni, kamuoyunda büyük bir sevgiye sahip *Recep Paşa*'nın “reisicumhur yapılacağı endişesine” bağlanmıştır. *Şeyhülislam Cemalettin Efendi*'nin ısrarla ve cumhuriyet rejiminin kurulmasına “Şeriat-ı Ahmediye ve ekseriyet-i azimeyi teşkil eden tebaai müslime”nin müsaade etmiyeceğini bildirmesi üzerine, Nezairete *Recep Paşa*'nın atanması mümkün olmuştur²⁸.

Daha hareketli bir sahne Âyan Meclisi'nde cereyan etmiştir. 1910 yılında bu meclisin ilginç bir üyesi olan *Yorgiyadis Efendi*, *Damat Ferit Paşa*'nın bir tasarısı tartışılırken şu tezi savunmuştur: Meclis-i

25) Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, s. 1323.

26) Takvim-i Vekayi 1325, Sayı 244, s. 18.

27) Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 4, s. 1196.

28) Şeyhülislam Merhum Cemalettin Efendi Hazretlerinin Hatırat-ı Siyasiyesi, s. 12.

Mebusan'a egemen bir fikir var. O da her devletin kuvveti ancak halktadır. Millet esastır. Kanunun kaynağı odur. Bu fikir hatalıdır. (egemenlik) Aynı zamanda milletin başındadır. Hükümdardadır. "...yani başta bulunan hükümdarın kuvvetini tamamıyla alacak olursak, o vakit kuvvet birinden alınıp diğerine hasredilmiş (maledilmiş) olur. Bu hiç bir devlette olmaz. *Yalnız cumhuriyetlerde olur*"²⁹.

Bu sözler Âyan Meclisi'nin sakin havasını elektrikleidirmiştir. Fakat inatçı bir parlamanter olan *Yorgiyadis Efendi*'ye yapılan itirazlar arasınada, daha sonra *Abdurrahman Beyin* Mebusan'dan verdiği yanıt anlamlıdır: "*Bizde repüblük yoktur, öyle şey hatırımıza gelmez*".³⁰.

Sait paşa, Âyan Reisi olarak, soruna bir çözüm bulmaya çalışmıştır: 1909 yılında yapılmış olan değişiklikte sorun ele alınmıştı. Yapılan şey padişahın fazla yetkilerine (hukuku zâidesine) kayıt ve şart konulması olmuştur. "...Onun hülasası da parlamantarizm usulünü kabulden ibarettir."³¹.

Kuvvetler Ayrılığı ve Parlamantarizm

Böylece parlamantarizm sorunu, kuvvetler ayrılığına bağlı olarak yeniden gündeme getirilmiştir.

Meşrutiyetin üçüncü yılında, Osmanlı devletinin anarşik bir çoğulculuk ortamı içinde yaşayanlar, yanıtı kolaylıkla verebilmişlerdir.

Mesele, iktidar partisinin (ittihat ve Terakki'nin) gücünü arttırmasında düğümlenmiştir.

Teorik plânda, İttihatçılar kendi açılarından tutarsız değillerdi: 1909 "tadilatıyla" parlamanter bir rejim getirilmişti. Ne var ki rejim tam olarak kurulamamıştı. Düşünülmüş olan ikici parlamantarizmdi ve padişah-meclis mekanizması eşit yetki dengesine bağlamalıydı. Bu "tevazünü" (dengeyi) kurmak kesinlikle gerekliydi.

İttihatçılar, daha önce de değindiğimiz gibi, kısa sürede Sultan Reşad'a (icra'nın başına) da egemen oldukları için bu davada idiler. Fakat doğru konuşmuyorlardı.

29) Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, C. 1, s. 302.

30) Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, C. 1, s. 311.

31) Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, C. I, s. 303.

İki taraf ta inanmadıkları ve aslında istemedikleri durumların savunuculuğunu yapmışlardır. Sonunda Mebusan Meclisi feshedilmiştir.

Tartışmalarda bazı kişisel sonuçlar da çıkarılmıştır.

Ünlü *Emrullah Efendi*, parlamenter rejimin bozulduğu kanısındadır:

“....(1909 da) en vahim bir şekl-i hükümet vazettik. Fransızların konvansiyonel dedikleri şekli hükümeti ihdas ettik... (padişaha fesih hakkı verilmezse)... biz parlamantarizmi de geçmişiz de; konvansiyon devrine gelmişiz, yani memleketin tehlikesi devresine gelmişiz”³²

Bu sözler kuvvetler birliği ilkesinin ve meclis hükümeti rejiminin yerden yere vurulmasıdır.

Boşo Efendi'nin de kanısı odur ki “...milleti batıracak bir şey varsa, o da milletin (giderek meclisin) istibdadıdır. Padişah hiç batıramaz milleti.”³³

Oysa, korktukları rejim (Meclis Hükümeti) çok kısa bir zaman sonrasında 1920 de kurulacaktır. Çok uluslu ve kapitülasyonların sömürgeleştirmeye sürüklediği Osmanlı meşrutiyetinin siyasal ve sosyal gündeminden seçtiğimiz bu kavramlar ve incelenen dönemdeki açıklamalar, yapılacak bir karşılaştırma için —yeterli olmasalar bile— ana çizgileri verecek değerdedirler.

Fakat anayasal mekanizmanın kâh durduran ve donduran, kâh gereksiz ve hızlı şekilde işlemlerini sağlayan nedenleri ve etkenleri açıklayıcı bir değer taşıdıkları da açıktır.

İttihat ve Terakki

İkinci meşrutiyetin cadı kazanı içinde, her şeyi karıştıran ve herşeye egemen olmak isteyen en büyük siyasal kuvvet İttihat ve Terakki Cemiyeti adlı partidir³⁴.

32) *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 6, s. 793, 797.

33) *Takvim-i Vakayi* 1325 (1909), Sayı 245, s. 7.

34) İttihat ve Terakki'ye ait şu küçük incelememizde gerekli bilgiler vardır: *İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatımızdaki Yeri (Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı* kitabı içinde, s. 75-131) (Ankara 1976).

İttihat ve Terakki kutsallığını iki yıl kadar sürmüş olan gizli, komitacı çalışmalarından almıştır. Makedonya ortamında, komitacılık ve “çeteye çıkma” kervanına en son İttihat ve Terakki, Osmanlıların Türk temsilcisi olarak katılmıştır.

1908’in 23 Temmuz’undan, Mondros Mütarekesine değin (bir kaç aylık muhalefet parantezi bir yana) on yıla yakın sürekli olarak iktidarda kalmıştır. Beş yıl çoğulcu, beş yıl da tek parti olarak Osmanlı alinyazısının sorumluluğunu elinde bulundurmuş olan İttihatçılar, memleketi kurtaracak tek güç oldukları kanısındaydılar. Bu çok iddialı ilkeden çıkardıkları sonuca gelince, kutsal nitelikli bir “mission” ve işlevin tek sahibine karşı muhalefet vatan hainliği sayılmıştır.

Bu iddia ancak 1926 yılında silinmiştir. İttihatçılar, çoğulcu, parlamentolu, sıkı yönetimsiz ve ordu desteğinden yoksun bir yönetimi benimsememişlerdir. Muvakkat Kanunlara dayanan monoblok bir iktidar oluşturmayı ana ilke olarak benimsemişlerdir. Bu bakımdan “tefrik-i kuvva” (Kuvvetler ayrılığı) ilkesine saygı duydukları gerçeklere aykırı düşer. İttihatçılar —bir kısmı Müdafaa-i Hukuk örgütü içinde yer aldıkları halde Mustafa Kemal Paşa ve ekibi ile hiç anlaşmamışlardır.

İttihat ve Terakki’nin başı kadar sonu da maceralı ve esrarlı bir tablo içindedir.

Osmanlı devletinin son Sadriazamı Tevfik Paşa’nın fransızca *Stamboul* gazetesine verdiği demeç çok düşündürücüdür:

“Gazetecinin sorusu — İttihat ve Terakki ne oldu?”

“Tevfik Paşa’nın yanıtı — İttihat ve Terakki artık mevcut değildir. Fırka kendi kendisini dağıtmıştır?”

“Gazeteci — Fakat bâzı kurtlar vardır ki, kesildikten sonra parçaları birleşince yeniden canlanırlar. Bu da o kabilden olmasın”.

Sadriazam “görürsek takibederiz” diyerek konuşmayı noktalar³⁵. Fakat yanılğı içindedir. Uzun bir süre, İttihatçılığın sihri devam edecektir.

35) *İkdam*, 22 Şubat 1335.

MÜDAFAA-İ HUKUK'UN TEPKİLERİ

İkinci Meşrutiyetin siyasal ve anayasal sistemine karşı Atatürk'ün tepkilerini hem kendi sözleri ve eylemleri içinden daha doğrusu hem de Müdafaa-i Hukuk cephesi içinden çıkarmak —daha yeni kaynaklar buluncaya dek— bize tutarlı bir yöntem olarak görünmektedir.

Bu çalışmanın başlangıcında Atatürk'ün İkinci Meşrutiyet'in hazırlanmasında ve gelişmesindeki ilişkisini belirtmiştik. Şimdi Meşrutiyetin yapısına bağlı kavramlar ve kurumlara karşı tepkisi ve tutumu üzerinde durmak istiyoruz.

Hâkimiyet-i Siyasiye'ye karşı Hâkimiyet-i Milliye

Atatürk'e göre, Türk Devrimi ile Meşrutiyet “inkılâbı” arasındaki fark, Meşrutiyette, hürriyetin çok uluslu ve egemenliğine tümüyle sahip olamayan bir ülke içinde elde edilmek istenmesi, Türk Devrimindeyse özgürlüklerin “istiklâl” ve “hakimiyet-i milliye” ile birleşerek gerçekleştirilmesidir:

“...Bu iki inkılâp arasındaki fark tarif olunamıyacak derecede büyüktür, zannederim. Birincisi (Meşrutiyet), milletin tabiaten aradığı hürriyet havasını içine çektiğini *zannettiren* bir harekettir. Fakat ikincisi, milletin hürriyet ve hakimiyetini fiilen ve somut olarak saptayan ve ilân eden bir inkılâb-ı mes'uttur (mutlu devrimdir); ve şüphe yok, yalnız Türkiyede değil, bütün cihanda önemle ele alınmaya değer bir yeniliktir.”³⁶

Öylesine ki;

“10 Temmuz inkılâbı müstebit bir hükümdarla millet arasında en nihayet kayıtlı ve şartlı denge arayan bir zihniyeti elde etmeye yönelikti. Oysa son devrim, meşrutiyet usulünce bile milletin hürriyeti ve istiklali için kâfi göremez ve hakimiyeti kayıtsız şartsız milletin elinde tutan bir temel ilkeye dayanır. Bu ilkenin taalluk şekli (ilişki biçimi) hiçbir zaman eski şekillerle karşılaştırılmaz.”³⁷

36) **Söylev ve Demeçler**, C. III, s. 52.

37) **Aynı Eser**, s. 51-53.

Atatürk her iki olgu arasındaki, yapısal nitelik ve yöntem bakımından var olan, farkları belirttikten sonra, on yıllık bir gözleme varacaktır. O da, Osmanlı meşrutiyetinin kurumlarındaki işlevsel bozulma ve öz boşalmasıdır. Bu gözlemi bir başkası izler. Meşrutiyet kalıntıları içinde “Padişah bir kukladır”.

Sonuç : Yeni Türkiyenin eski Türkiye ile hiçbir alakası yoktur. Osmanlı hükümeti tarihe geçmiştir. Türk milleti aynı millettir ama, artık “milli devreye girmiştir”³⁸ ve monarşik bir sistemi reddetmektedir.

Atatürk, böylece 1920 Sevr andlaşmasına kadar uzanan “haki-miyeti siyasiye” kavramı ile yeni rejimin hiçbir ilişkisi olmadığını vurgulamıştır. Yüzeysel egemenlik yerine geçecek egemenlik kavramının şu özelliği bu egemenliğin tekçi olmasıdır. Sultancı (monarşik) olmayıp kayıtsız şartsız millet’e ait olacaktır.

Meşrutiyet ve Cumhuriyet

Fransanın 1920’li yıllardaki ilginç gazetelerinden olan *Petit Parisien* muhabirine bu sözlerin söylendiği zaman Saltanat bir gün önce kaldırılmış fakat cumhuriyet henüz ilân edilmemişti.

Acaba meşrutiyetle yetinmeyen Türk Devrimi için yeni siyasal rejim *Cumhuriyet* olabilir miydi?

Cumhuriyet’in siyasal rejim olarak 1920’den beri varlığı ileri sürülmüştür³⁹. Hatta, Erzurum mebusu *Raif Efendi* gibi, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile saltanat şeklinin cumhuriyete dönüştürüleceğini düşünenler olmuştur⁴⁰.

Daha önce de değinildiği gibi, saltanatın esir payitahtında cumhuriyetçilik bir suçtu. Bu suçlamalar, resmi olsun olmasın, çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir.

1919 da İttihatçıları yargılayan “Divan-ı Harb-i Örfi müdde-i Umumi’sinin” idam cezasına kadar götürücü iddiasına göre mutlaki-

38) **Söylev ve Demeçler**, C. II, s. 105; C. III, s. 46.

39) **Hüseyin Cahit (Yalçın)** : Yaşasın Cumhuriyet (**Tanin**, 30 Ekim 1923).

40) **Nutuk**, s. 427-428.

yeti yıkarak meşrutî ve cumhurî bir idareyi ikame bir cürm-i siyasi (ağır siyasal suç)tur⁴¹.

O kadar ki, "Makedonya da Osmanlı İmparatorluğunun Garp Orduları Kumandanı *Ali Rıza Paşa*" bir rastlaşmalarında *Ahmet İzzet Paşa*'ya şöyle bağırmıştır: "Cumhuröiyet yapacaklar, cumhuriyet!"⁴².

Mütareke döneminin boğucu İstanbulunda, bu tür iddialar camilerindeki vaazlara da yansiyordu. *İsmail Hakkı Hoca (İzmirli)* Aya-sofya minberinden müminlerine şöyle hitap ediyordu:

"İslâm hükümdarsız olmaz, cumhuriyet olamaz"⁴³.

1919'dan 1923 yılının Ekim'ine değin, cumhuriyet rejimine gidiş önüne geçilmez şekilde, kendisinden oluşurcasına, fakat her zaman tartışmalı ve engellemeli olarak somutlaşır.

İlginçtir, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir *John de Robeck*, Hariciye Nazırı *Lord Curzon*'a gönderdiği bir telgrafta şu gözlemini içerir:

"...Tüm haberlere göre durum Anadolu'da bağımsız bir cumhuriyet (kurulmasına) doğru gidilmektedir."⁴⁴ (Yıl 1919).

Bu gelişmeyi sezmede geç kalmış olanlar da —bizzat Müdafaa-i Hukukçular içinde— vardır. Bunlardan birisi de *Refet Paşa*'dır. Paşa, muazzam gösteriler arasında, Ankara'nın temsilcisi olarak İstanbul'a girdikten sonra, Darülfünun'da (Üniversite) onuruna verilen yemekte şöyle konuşmuştur: "...Burada söylediğim gibi meşrutî bir hükümdarlıkla cumhuriyet siyaseti arasındaki fark filânın sulbünden gelip gelmemekten ibarettir... Bu milletin başına bu kadar belâdan sonra bir de cumhur reisi intihabı beliyesini sarmaya ne lüzum var?"⁴⁵.

41) *Divan-ı Harb-i Örfî Zabıt Ceridesi*, s. 188.

42) *Nutuk*, s. 167.

43) *İslamcılık Cereyanı* kitabımızda bu konuda bilgi vardır. Bk. s. 112 (İstanbul 1962).

44) *Bilâl N. Şimşir*: İngiliz Belgelerinde Atatürk, C. I (1919 - 1938) (Ankara 1973), s. 104 (Durum, Ord. Prof. Dr. *Enver Ziya Karal*'in da dikkatini çekmiştir ve sunuş'ta belirtilmiştir).

45) *Lûtfi Fikri*: Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuvva Mesaili, s. 9 (İstanbul 1338 - 1922), *İslamcılık Cereyanı* kitabımız, s. 157 - *Refet Paşa İstanbul'da* makalemiz (İn-

Refet Paşa'nın sözleri, *Lütfi Fikri Beyi* harekete geçirmiştir. Baştan sona radikal bir saltanatçı olan, 1919 genel seçiminde İstanbul'dan seçildiği halde istifa eden, Müdafaa-i Hukukçuları İttihatçı sayarak şiddetli hücumlarına hedef yapan *Lütfi Fikri Bey*, bu söylevi fırsat bilerek T.B.M.M. Hükümeti'ni iki bakımdan eleştirmiştir. Ankara'daki devrim hükümetinin önce yapısında yanlışlık vardı. Reissiz bir hükümet rejimi "farzetmek" anayasa hukuku (hukuk-ı esasiye) açısından yanlıştı. Sonra İcra organının ortadan kaldırılıp bütün saltanat yetkilerinin bir mecliste toplanması da isabetli bir görüş değildi. T.B.M.M.'nin "hata etmeyeceği ne malumdu?". Bu meclisi kim kontrol edecekti?

Lütfi Fikri Bey ısrarlıydı : Meşrutiyetin felaketli olaylarının nedenleri hükümdarlık makamı değildi; fakat ihtilal meclisleriydi. Meşrutiyet meclislerini "evet efendimci" hale getiren *Talât Paşa* gibi komitacıların ilerde ortaya çıkıp ta T.B.M.M. ni aynı şekle sokmayacaklarını kim temin ederdi? Yapılacak şey yeni bir seçime giderek seçmenlerden oy isterken "padişahlığın ilga edilip edilmeyeceği" sorununu seçmenlerle konuşmaktı.⁴⁶

Oysa olaylar çizgisi saltanatın kaldırılmasında son bulmuyor, cumhuriyete gidiyordu.

Nasıl bir cumhuriyet?

Sorunun yanıtını 1924 Almanac Hachette (Haşet yıllığı) vermiştir: "İrsi halifelğe dayanan dini demokrasi hükümeti"⁴⁷.

Cumhuriyet bir devlet şekli miydi, yoksa hükümet şekli mi?

Yanıtı Türkiye'nin özelliklerine göre vermek gerek.

"T.B.M.M. Hükümeti" 1920-1922 döneminde, İstanbul karşısında bir devletin adı sayılmıyordu. T.B.M.M. üyelerince de sayılmıyordu. Saltanatın ilgası ile, ikiliğin de kalktığı Meclis kararıyla kabul edilmiştir.

Fakat asıl cumhuriyet rejimini "tavzihan" (açıklayarak) ilan eden değişiklik kanununun 1. maddesine göre "Türkiye devletinin şekli-i

san Derisiyle Kaplı Anayasa kitabımız içinde), s. 208-214, (İstanbul 1979).

46) **İslamcılık Cereyanı**, s. 157.

47) **Aynı Eser**, s. 159.

hükümeti cumhuriyettir". Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı devletinin varlığına son vererek, yerine geçtiğine göre yalnız bir siyasal rejimi değil, aynı zamanda bir devletin de adı ve şekli oluyordu. Nitekim 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, derleyici ve düzenleyici niteliğine uygun olarak ilk maddesiyle soruna bir çözüm getirmiştir: "Türkiye devleti bir Cumhuriyettir". Bu ilke kendisini izleyen anayasalarda da (1961, 1982) aynen benimsenmiştir.

Cumhuriyet rejiminin bir özelliği, tek partili ve tekçi bir siyasal hayatı kurmuş olmasıdır.

Kuvvetler Ayrılığına Karşı Kuvvetler Birliği

Atatürk kendi (devlet başkanlığı) statüsünü şöyle belirler:

"...Malum-u devletleri olduğu üzere bir hükümet şeklinde yaşıyoruz ve onun bütün mefhumlarına tebaiyet (uymak) mecburiyetindeyiz... Meclis-i Mebusan mahiyetinde bir meclisin reisi bulunmuyorum. Halbuki Büyük Millet Beclisi'nin salâhiyet-i icraiyesi de bulunduğundan neva'ma (bir dereceye kadar) hükümet mahiyetindeki bir meclisin reisi bulunmaktayım."⁴⁸

1921 yılında *Kâzım Karabekir Paşa*'ya yazılan bir belgeden alınan bu satırlar aslında meclis hükümeti'ni (konvansiyonel rejimi) met-hetmek için yazılmış değildir. Fakat Atatürk bağlı olduğu statüyü açıkça belirtmiştir.

Bu statü kuvvetler birliği (tevhid-i kuva) sistemine dayanıyordu.

Atatürk Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin (Türkiye'nin tarihinde ilk kez uygulanan ve denenilen konvansiyonel rejimin) övgüsüne geçer. 1876 ve 1921 anayasalarını karşılaştırır. Kuvvetler ayrılığı ilkesini eleştirir ve reddeder. Fakat gelişmeler istenilen sonuçları vermeyince, bu rejimi beğenmez, "fenalığı" nı belirtir.

Önce kuvvetler ayrılığına dayanan, sonra da parlamantarizmi tam olarak kurma nedenleriyle hırpalanan Kanun-ı Esasi adlı "*kara kitabın*", "harabenin, baykuş mesnedi olan nesnenin" yeniden yürürlüğe girmesini" istemek bir devrimcinin vicdanında yer bulamaz⁴⁹.

48) **Nutuk**, s. 373.

49) **Söylev ve Demeçler**, C. II, s. 203.

Milli hakimiyetin temsil yeteneği bu kanunda yoktur.⁵⁰ “Bu kitap düşmanlarımızı muvakkaten olsun memnun etmek gayesini gözetmiş bir kitaptır”⁵¹, Sultan Hamit, bu kitaba dayanarak “ve 33 sene bu milleti köle gibi kullandı”.

1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’na gelince, tamamen farklıdır. Çünkü yabancından taklit değildir. Gerçek kanundur ve “her ferd-i milletin kalb-ü vicdanında kendiliğinden tecelli etmiştir.”⁵²

Kuvvetler ayrılığı ilkesine gelince, Atatürk T.B.M.M. de bu ilkeyi savunanları eleştirir. Tabiatta, “alemde taksim-i kuvva yoktur... yani irade-i milliye bakımından ifade ettiğimiz taksim-i kuvva yoktur.”⁵³

Atatürk burada hükümet - idare ayırımına girer. İdarenin üstünlüğünü belirtir, asıl idare kuvvetini istikrarlı bir hale koyma durumundan söz eder ve bu operasyona frenkçe “substratum administrative” denildiğini vurgular. (Buda T.B.M.M. Hükümeti demektir)⁵⁴.

İdare üç organik bölümüyle (kuvvet, teşkilât, vazife) “irade, hakimiyet ve saire dediğimiz kuvvettir”.

Bu kuvvet bölünebilir mi?

Bölünemez: “...İrade-i milliye, hakimiyet-i milliye denilen kuvvet gayrı kabili taksim ve tefrik”tir. Böyle bir bölme girişimlerini, “Fransız nîkılâb-ı Kebiri” bile başaramamıştır.

Türkiye Büyük Millet Mecisi Hükümeti, en ileri rejimler kategorisine girer. Çünkü kuvvetler birliği ilkesine dayanır. Çünkü yeni bir şekildir. Şöyle ki:

“Hakimiyetin sahibi olan insanların doğrudan doğruya bir araya gelerek teşriî, icrai ve adli vezaifi (görevleri) bizzat ifa etmeleriyle mümkündür”. Tarihte varolmuş şeylerdir bunlar. Roma’da, Isparta’da, Atina’da denenmişlerdir.

Atatürk, kuvvetler birliği rejimini radikal şekliyle düşündüğü için tek meclisci kalmıştır. *Celalettin Arif Bey ve Kâzım Karabekir Paşa’*

51) Aynı Eser, s. 200.

50) Söylev ve Demeçler, C. I, s. 200.

52) Aynı Eser, s. 203.

53) Aynı Eser, s. 204.

54) Aynı Eser, s. 205.

nın, ismi “Âyan Meclisi” konmasa bile, ikinci bir meclis kurulması önerilerini reddetmiştir⁵⁵. Zamanla kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan rejimler bozulmuştur. Oysa “hükümet-i avam” (halk hükümeti, demokrasi) ancak kuvvetler birliği ile gerçekleşir.

Atatürk, bu arada *Jean Jacques Rousseau*'yu zikreder. “Çok ve çok istinat ettiğimiz bu nazariye”nin “iztirap ve cinnet”ten örülü bir dimağın ürünü olduğunu belirtir.

Bu sözlerinde, *Rousseau*'nun kuvvetler birliği ve de ayrılığı yanlısı olup olmadığı hakkında bir açıklık yoktur. *Rousseau* kuvvetler ayrılığı teorisini kabul etmediğine göre, burada bir yanlışlık olabilir.

Atatürk devam eder: T.B.M.M. tüm devlet, millet ve memleket görevlerini üstlenmiştir. Bazı arkadaşlar (mebuslar) devlet işlerini yapmaya, Yürütme'nin ayrıntıları içinde görevlendirilmişlerdir. Ne var ki, bu heyet (İcra Vekilleri Heyeti) hiçbir suretle milli irade ve egemenliğin dayanağı olamaz. “Herşeyin merci-i yeganesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir”. Meclis bu “mercilerini kimseye veremez”.

Kuvvetler ayrılığı yerine, görev bölümü (tevzi-i veya taksim-i ve zaif iddiasına gelince, bunun en “güzel çaresi” Atatürk'e göre Heyeti Vekile'dir. “Yani vekillerin ayrı ayrı heyeti celilenizden intihabedilmesidir”. Bu şeklin “tesanütsüzlük” yaratabileceği iddialarına gelince: “...Heyeti Vekilede bu kadar tesanüt aramayınız. Madem ki hükümet Meclis-i aliniz'dir, madem ki bütün programlar ve evamir-i müveccehe (doğru emirler) buradan çıkar... Asıl tesanüdü heyet-i celilenizde arayınız”⁵⁶.

Daha sonra, Atatürk, aynı konuşmasında Vekillerin seçim şekli üzerinde durur.

Özet olarak “idare usulümüz”: “...Bila kaydü şart hakimiyetine sahip olan halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi usulüne müstenittir”⁵⁷. Böyle bir siyasal rejim, T.B.M.M. Hükümetiyle somutlaşmıştır.

55) **Nutuk**, s. 394-396.

56) **Söylev ve Demeçler**, C. I, s. 198.

57) **Söylev ve Demeçler**, C. I, s. 215.

Önce, beğenilmeyen 1876 Kanun-ı Esasi'si, 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile beraber, kısmen de olsa, yürürlükte kalmıştır⁵⁸. İcra Vekilleri Heyeti'nin statüsü değişikliklere uğramıştır⁵⁹.

Ve de, tüm sınırlamalara rağmen, Fransız İhtilali'nin "Salut Public" (Selamet-i Amme) komitesi gibi, Atatürk'ün başkanlığındaki "İcra Vekilleri Heyeti", T.B.M.M. de güçlü bir rol oynamıştır. T.B.M.M. nin "diktatör bir meclis" olduğu da açıktır⁶⁰.

Bizzat Atatürk, İcra'yı böylesine bağlayıcı, vekillerin seçimini zorlaştırıcı bir sistemden yakınmıştır:

"...Noksan, kusur, takip etmekte olduğumuz usul ve şekildedir. ...Heyeti umumiyenizin birden Heyeti Vekile intihabına mecbur olmanızda görülen müşkülâtın halli zamanı gelmiştir."⁶¹

Bu sorunun çözümünü Atatürk, cumhuriyet rejiminin kabulü olarak görmüştür.

Cumhuriyet hayli zor koşullar içinde, özellikle İstanbul basınının ve T.B.M.M. ndeki belirli bir mebuslar grubunun⁶² direnmeleri karşısında 158 üyenin oybirliği ile, kanunlaştırılmıştır. T.B.M.M. Hükümeti konvansiyonel rejim olarak yapısal bir değişikliğe uğramıştır. Cumhuriyet rejimi ile kurulan mekanizma, önce bir devlet başkanlığı kurumunu getiriyor, sonra da hükümetin kuruluşunu düzenliyor ve sonuçta Yürütme'ye nisbeten daha bağımsız bir statü sağlıyordu. Bu statü içinde, geniş bir eylem olanağı bulan elemanlar, kişisel prestijleriyle, "fiilî olarak" çok daha geniş bir hareket serbestliği, bu

58) **Bağımsız Türkiye Kurucusu Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin 50. Yıldönümünde**, s. 251-252.

59) Büyük Millet Meclisi, İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun (2 Mayıs 1336 - 1920) - İcra Vekilleri Kanununun İkinci Maddesini Muaddil Kanun (4Teşrinisani 1336 - 1920) - İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun (8 Temmuz 1338-1922) (TBMM Kavanin Mecmuası, s. 4, 51, 290, (1. İntihap Devresi, C. I, Ankara 1925).

60) 58 sayılı nottaki incelememiz.

61) **Nutuk**, s. 272.

62) Örneğin **Tevhid-i Efkâr** başyazarı **Ebuzziyazade (Velid)** Beyin başyazısının başlığı: "Bizi Korkutan kırmızı Cumhuriyet Paçavrası mıdır?" (1 Kasım 1923). Atatürk bu durumdan yakınmıştır.

yoldan da T.B.M.M. ni etikleme gücüne sahip olma elverişliliği bulmuşlardır. Bu güç tek parti rejiminin en etkin dayanağı olmuştur.

Bu açıklamalardan varılan bir sonuç ta şu olabilir: Atatürk'ün ve ekibinin (özellikle Birinci Müdafaa-i Hukuk Gurubu'nun) anayasal tercihi her halde tekçi ve tek meclisli bir parlamantarizm olmuştur. Fakat aynı ekip tüm kuvvetleri kendisinde toplayan otoriter bir meclisin karşısında ancak fiilî yoldan güçlenmeye çalışan bir "İcra" yanlısı da olmamıştır. Burada analizine girişmeyeceğimiz 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanununun kurduğu o karma sistemde bu durum açıkça görülür.

— IV —

MÜDAFAA-İ HUKUK VE İTTHAT VE TERAKKİ

Türk Devrimi tarihinin en ilginç konularından birisi İttihat ve Terakki ile Müdafaa-i Hukuk hareketi arasındaki ilişkidir. Bu çerçevede içinde (1920-1922 ve sonrası) T.B.M.M' ile İttihat ve Terakki (ya da eski ittihatçılar) arasındaki diyalog da önemli bir yer tutar.

Bu diyalog nasıl gelişmiştir?

Biz burada sorunun yalnızca bazı yönlerine o da kısaca değinmek istiyoruz:

Atatürk, Müdafaa-i Hukuk hareketi içinde İttihatçıları yadırgamaz ve başlangıçta onlara sert bir cephe almaz. Daha sonra bir tez geliştirilir. Şöyle ki, T.B.M.M. içinde, İkinci Grup'la İttihatçılar arasındaki ilişki, daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına bağlanır. İzmir suikasti dolayısıyla İstiklâl Mahkemesi, eski İttihatçı lider takımıyla hesaplaşmayı sürdürür ve 1926 yılında diyalog noktalanır. Böylece İkinci Meşrutiyetin en büyük siyasal kuvveti, Cumhuriyet rejimi içinde kesin olarak "tasfiye" edilmiş olur.

Bu gelişmeyi somutlaştırıcı belgeler ve olayları kısaca incelemekte yarar görüyoruz.

Önce belirtilecek husus odur ki, 1919 da, ülkede kısmen de olsa, belli bir siyasal çoğulculuk vardır. Bizzat Atatürk, *Nutuk*'ta bu durumu belgeler (Vesika 4, 8)⁶³.

63) *Nutuk*'taki *Vesika*'ların (Belgelerin) numaraları değişmeyeceğine göre, biz yalnızca bunları ayraç içinde gösterdik.

Mamuret-ül Aziz (Elazığ'ın eski adı) valisi *Ali Galip* —yine 1919 da— *Major Noel*'e çektiği telgrafta yalancı iddialarla ortaya atılıp “Kongre namı altında mukarrerat ittihaz eden (kararlar alan) eşhası İttihadiye”nin (İttihatçı kişilerin) Sivasta toplandığını bildirir. “Mustafa Kemal ve avnesi (suç ortakları)” kumandasında bir takım “İttihatçı zabıtlar” Malatya ya doğru ilerlemektedirler. (Vesika 80).

Bu tarihte İttihatçılık, İstanbul Hükümeti'ne göre, Komitacılık, “Ocakçılık” ve haydutlukla özdeş anlamdadır. İttihatçılar idamlık kişilerdir.

Ne var ki, İstanbulcu olmayanların, hatta kimi Müdafaa-i Hukukçu kumandanların gözünde de, İttihatçılık bir iki kişinin, kanunsuz nizamsız, devlete hükmetmesi, bir diktatörlük rejimidir. Netekim *Kâzım Karabekir Paşa*, Mustafa Kemal Paşadan belgeleri şahsen imzalamamasını, yalnız Heyeti Temsiliye adına ibaresini kullanmasını, İttihatçılıktan uzaklaşma önerisi olarak istemiştir (Vesika 97).

İstanbul Hükümeti bu aşamada kalmaz. Anadoluda yayınlan Müdafaa-i Hukuk hareketini iki suçla yerli ve yabancı kamuoyuna ilan eder: Mustafa Kemalciler (*Refi Cevad*'ın deyimiyle: *Kemalî*'ler) hem İttihatçı hem de bolşeviktirler⁶⁴. Ve 1919 Eylül'ünden itibaren İstanbul-Anadolu diyalogu bu tartışma doğrultusunda oluşur. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları isyancı sayılmışlardır⁶⁵ ve idama mahkum edilmişlerdir.

64) 26 Haziran 1335 (1919) tarihli Konya Valisi Cemal imzalı yazıdan : “...Kolordu kumandanının mühim bir mesele üzerinde hükümetin siyaseti ile kabil-i tevfik olmayacak emir vermesi ve Bolşevik orduları teşkil ve o suretle harekete kıyam etmesi mutlak Harbiye Nezareti ve erkânının inzımam-ı muvafakati ile yapılmış gayet mükemmel bir tertipten başka bir şey olmadığı programın mütalâasıyla kendi kendisine tecelli eder... Şu tertibat sırf İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilâtı iktizasından bulunduğu artık şüphe etmemelidir” (Başbakanlık Arşivi).

65) Karahisar ve Konya'ya giden İstanbul Heyet-i Nasıhasından (öğütleyici kurul) Süleyman Şefik Paşa'nın, Erzurum Kongresiyle ilgili olarak, **Yirminci Asır** gazetesine demecinden :

“Mustafa Kemal Paşa açıktan açığa hükümete karşı isyan etmiştir. Asker kaldırmakta, lüzumu olan erzak ve emteaya vaz'ı-yed etmekte, vergi tarh eylemektedir. Erzurum'da meclis-i müessisan'a benzer bir kongreyi içtimaa davet eylemiştir. Kongre

Sivas Kongresi başlarken üyeler hiç bir “fırka-i siyasiyeye” (siyasal partiye) mensup olmayarak sadece milli iradeyi temsil edeceklerine yemin ederek işe başlamışlardır. Bu konuda hayli tartışma olmuştur. İttihat ve Terakki'nin iyi olup olmadığı, başka bir nam altında dirilip dirilemeyeceği, iki ruhlu olduğu gibi sorunlar sert ve heyecanlı anlar yaratmıştır. Yemin formülünden İttihat ve Terakki'yi kınayıcı cümle çıkarılmıştır⁶⁶. Reis (M. Kemal) Paşa, yemin'in üyeleri yalnız kongre süresince bağladığını özellikle belirtmiştir⁶⁷.

İlk olarak İttihatçılığı söz konusu eden belge Sivas Kongresinden Padişah'a gönderilmiş olan 14 Eylül 1335 tarihli bildiridir. (Vesika 97). Bu belgede Kogre üyeleri, *Damat Ferit Paşa*'nın “harekatı milliyemizi İttihatçılık şeklinde göstererek” Anadoluya yabancı müdahalesini davet ettiğinden yakınmışlardır. Aynı tarihli bir başka bildiri ile de durum, İstanbul Şehremaneti aracılığı ile, payitaht halkına ve basına bildirilmiştir. *Ferit Paşa* aynı şeyleri *Le Temps* gazetesi muhabirine de söylemiştir (Vesika 97).

M. Kemal Paşa'nın taht-ı siyasetinde toplanmış, İzzet Bey, Hamidiye kahramanı Bahriyeli Rauf Bey reis vekili olmuşlardır. Fakat bu mukarreratın Anadolu Ahali-i islamiyesi arasında tahrikatı mucip olacak bir mahiyette bulunduğu şüphesizdir” (12 Ağustos 1335 - 1919, s. 1).

- 66) Yemin formülü Teklif Encümeni'nce şöyle saptanmıştır: “**Saadet ve selâmet-i vatan ve milletten başka kongrede hiç bir maksad-ı şahsi takip etmiyeceğime; (vatanın bugün duçar olduğu mesaib ve felâketin müsebbibi bulunan) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmıyacağıma ve mevcut fûruk-ı siyasiyeden hiç birisinin âmâl-ı şahsiyesine hâdim olmayacağıma valahi, billahi**” görüşmeler sırasında “**vatanın inhidamına sebep olan**” kaydının kaldırılması kararlaştırılmış ve yemin edilmiştir (Bu konuda bk. **Uluğ İğdemir**: Sivas Kongresi Tutanakları, s. 18-23 - **Vehbi Cem Aşkun**: Sivas Kongresi (İstanbul 1963, 2. baskı, s. 121-122) - **Mahmut Goloğlu**: Sivas Kongresi (Ankara 1969, s. 78). Yemin sureti tam olarak **Mazhar Müfit Kansu** tarafından verilmiştir (**Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C. I, s. 219) (Ankara 1966).

- 67) “Reis Paşa - Bu yemin kongre devam ettiği müddetçe azadan hiç bir ferdin hiç bir fıkraya intisap edemiyeceğine dairdir. Hükümü daimi değildir; binaenaleyh maksadımıza vâsıl olduktan sonra Meclis-i Mebusan'da teşekkül edecek fıkralara intisap edebileceğimiz tabiidir” (**Uluğ İğdemir**: Aynı Eser, s. 22).

Padişah memnuiyetini bildiren bir beyanname ile bu belgeleri cevaplamıştır. (Vesika 98). Bu beyannameye yanıt olarak, Heyeti Temsiliye de *Ferit Paşa*'nın derhal azledilmesini istemiştir. (Vesika 99).

Sivas Kongresi'nin beyannamesinde de resmen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "her türlü fırkacılık cereyanlarından ve ihtirasatı şahsiyeden külliye müberra ve münezzeh" olduğu ilan edilmiştir. (Kongre Kararları, Madde 9).

Bolşeviklik ve İttihatçılık suçlamasına ayrıca cevap verilmiştir. (Vesika 132).

İstanbul hükümetinin Harbiye Nazırı *Cemal Paşa*, Heyet-i Temsiliye'den bazı konuların kamuoyuna açıklanmasını istemiştir: İttihatçılıkla ilişki bulunmadığı, Harb-i Umumi'ye girişin tarihsel bir yanlış olduğu, sorumluların ve özellikle savaş boyunca işlenmiş olan cinayetlerin failleri bulunarak cezalandırılacakları, genel seçimlerin serbest serbest cereyan edeceği gibi sorunlar bunlar arasındadır (Vesika 141).

Bu belgeye Mustafa Kemal imzasıyla verilen ayrıntılı cevapta Sivas Kongresindeki yemin anımsatılmakta ve ilginç bir açıklık getirilmektedir: Müdafaa-i Hukukcular "İttihatçılık düşmanlığını esas itibarıyla doğru" görmemektedirler. Bunlar arasında hataları ve suistimalleriyle memleketi yıkıma sürükleyen bir küçük grup vardır. Asıl suçlu olanlar bunlardır. Yoksa İttihatçı olup ta tarafsız kalabilmiş, fenalığa alet olmamış namuslu insanların kamuoyuna kötü tanıtılmaları kamu düzeni bakımından doğru değildir ve tehlikelidir.

Bu belgede M. Kemal Paşa'nın çok önemli bir değerlendirmesi vardır ve Harb-i Umumiye girişle ilgilidir. Şimdiye kadar tarihçilerimizin çoğu tarafından yeterince incelenmemiş ve doğru olarak üzerinde durulmamış olan bu konu Mustafa Kemal Paşa tarafından titizlikle ele alınmıştır. Şöyle ki (Vesika 142):

Cihan Harbi'ne katılmamak son derece istenen bir şeydi. Fakat buna maddi imkân yoktu.

Savaşa katılmamak silahlı bir tarafsızlığı yani boğazların kapatılmasını gerektiriyordu. Oysa, ülkenin coğrafi durumu, İstanbul'un stratejik yerleşimi, Rusların İtilaf hükümetleri yanında yer almış olması "bizim seyirci kalmamıza asla müsait değildi." Bundan başka

“Müsellah bitarafılığın idamesi için paramız, silahımız, sanayimiz hülâsa lâzım olan vesaitimiz mevcut değildi”.

İttihat ve Terakki'yi genel olarak temize çıkaracak olan yargı da şudur: Savaşa katılmamızı bir cinayet saymak ve koca milleti dört, beş kişinin oyuncağı olarak aşağılamak *fikrimizce*, lehimizde bir fayda getirmek şöyle dursun, aksine düşük *Ferit Paşa'nın* Pariste Avrupa'dan merhamet dilenmek gibi âdi fikrine, verdiği alçakça beyanatına *Clémenceau'nun* hakaret dolu cevabının “maazallah” bir kere daha işitilmesine sebep olabilir. Hata varsa, bu giriş zamanının iyi seçilip seçilmemesindedir. Harbin “müsebbiplerine” (sebep olanlarına) gelince, “Kabine'nin ilan-ı harpten dört ay sonra içtima eden Meclis-i Milli'de (Mebusan'da) verdiği izahat üzerine alkışlarla mazharı itimat olmuş bulunmasına nazaran mesele Divan-ı Âli'nin telkininden geçmeden alalıtlak şu veya bunun aleyhinde ithamata kalkışmakta isabet olmayabilir”⁶⁸. Harbin sorumlularının cezalandırılmalarına gelince, bu “kâğıt üzerinde reklâm tarzında yapılmamalı” dosta düşmana karşı adaletli olarak uygulanmalıdır.

Sorunlar gelişmekte devam eder.

Tasvir-i Efkâr gazetesi “ser muharriri” (başyazarı) *Velid Bey (Ebuzziyazade)* “Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine” 21 soru sorar. 13 ve 14. sorular ittihatçılar üzerinedir: Kuvayı Milliye'nin

68) Görüldüğü gibi Atatürk'ün ılımlılık ve gerçekçilikle karşıladığı bu konuyu tarihçilerimizin büyük kısmı önemsememişlerdir. **Prof. Enver Ziya Karal**, Atatürk'ün bu değerlendirmesini yalnızca zikretmekle yetinmiştir (**Atatürk'ten Düşünceler**, s. 175). **Yusuf Hikmet Bayur**, ayrıntıların çokluğu içinde kaybolmakta üstelik “Atatürk'ün görüşü”nü doğru olarak özetlememketedir (**Türk İnkılâp Tarihi**, C. III, Kısım 1, s. 297). Bununla beraber Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, 16-17 Ocak 1339 (1923) tarihinde İstanbul gazetecileriyle yaptığı konuşmada Gazi, Umumî Harbe giriş sorununu biraz daha değişik açıdan ele almıştır. Harpten kaçınılmanın düşünölmeye değer olduğunu yeniden belirtmiş, fakat “idare-i harpte” sayılamıyacak kadar hatalar bulunduğunu, bu hataların “mesul-i yeganesi”nin (tek sorumlusunun) Enver Paşa olduğunu açıkça söylemiştir (**Arı İnan : Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir - İzmit Konuşmaları**, s. 41-42), (Ankara 1982).

ikinci üçüncü derecede organları içinde ittihatçılar var deniliyor, doğru mudur? Ve de İttihatçıların Kuvayi Milliye üzerine tesir etmesi kabil midir?

Yanıt kısa ve kesindir:

“Cemiyetimizde İttihatçı olarak kimse mevcut değildir. İttihatçılık tarihe karışmıştır. Hükümeti merkeziyenin siyasi hataları onların ihyasına (yeniden ortaya çıkmalarına) sebebiyet vermediği takdirde millet bunların ihyasını hatırlamıyacaktır bile. Buna dair Heyeti Temsiliye'nin yeni bir beyannamesi bu gece Matbuat Cemiyeti'ne keşide edilecektir”. (Vesika 144).

İstanbul'la diyalog yoğunlaşmış, 1335 genel seçimi ve Mebusan'ın oluşturulması gibi sorunlar gündeme geçince, *Ali Rıza ve Salih Paşalarla* Heyeti Temsiliye'nin Amasya buluşması bir olup bitti haline gelmiştir.

Bahriye nazırı *Salih Hulusi Paşa*'nın verdiği 9 maddelik önerilerin 1. maddesi İttihatçılıkla ilgili malum İstanbul tezini kapsar. 5. maddesi Harbi Umumiye katılma sorununu içerir. İstanbulcular, Mustafa Kemal Paşa'nın fikrine muhalefet etmemekteyselerde, bu sorunlardan söz etmeyerek susulmasını çıkarları gereği istememektedirler.

Bu arada Ahmet Anzavur “Kara Hasan Oğlumuzu” başlıklı iki mektubunda çok garip sözcüklerle bir cihad edebiyatı yapmaktadır: “İslam kadınlarını vesika verip fahişe eden bu cönler (jönler) farmason değildirler de kimdir”, “...sevgili padişahımızın hilafeti başına toplanarak İttihatçı ve Farmason mel'unlar...”. “...namzetler denilen kazları hemen gebertiniz”, ve “bazı İttihatçı çerkesler” hakkında şiddet uygulanması tavsiyeleri (Vesika 187).

İstanbul Mebusanına seçilenlerin büyük kısmı İttihatçı veya bu partiye girebilecek kişilerdi. Mebusan'ın feshinden sonra, T.B.M.M. de İttihatçı olmayabilecek bir kaç kişinin başında *Dr. Rıza Nur Bey* vardır. Mustafa Kemal Paşa daha Meclis Resi olmadan verdiği açış söylevinde İttihat ve Terakki hakkındaki fikirlerini (Bu arada Harb-i Umumi'ye katılma dahil) yineler ve zaman zaman bu konuya değilir⁶¹. Tezi aynı çizgide gelişir: Tüm İttihatçılar kötü değildir. Sorum-

69) **Mustafa Kemal Paşa**, T.B.M.M.'nin açılışında verdiği uzun söyle-

lular küçük bir gruptur. Ve bunların eylemleri İttihat ve Terakki'nin tümünü sarmaz. Zaten İttihat ve Terakki Teceddüt Fırkasına dönüşmüş ve tarihe "intikal etmiştir". Teceddüt Fırkasının "kısım-ı küllisi de" Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilâtına katılmıştır⁷⁰. "Cereyan-ı millî", İttihatçılık tahriklerinden ve eski devlet sorumlularının "tesir ve alakasından" tamamen dışında "ittihatçılığın İtilafçılığın velhasıl fırkacılıkla her türlü siyasi; cereyanların üstündedir"⁷¹.

T.B.M.M. üyeleri "fırkacılığı" reddeden yemin önerilerini, Sivas Kongresindeki görüşmelerin devamı sayılabilecek uzun tartışmalar sonunda belirlemişlerdir⁷².

Genel çizgide, T.B.M.M. İttihatçılara tüm olarak düşman değildir ve olamazdı. Çünkü mebusların büyük kısmı zaten eski İttihatçı idi. Bu bakımdan ölmüş ya da öldürülmüş eski itihatçıların ailelerine "hidemat-ı vataniye tertibinden maaş bağlanması" önerilerinin sayısı azımsanamaz⁷³. Örneğin yurt dışındaki İttihatçılara dönme izini veril-

vinde Harb-i Umumi'ye giriş sorununu daha 1920'de ve belirlediğimiz hoşgörü içinde ele almıştır (T.B.M.M. Z.C., C. I, s. 21). 1928 yılında bu konuda bir polemik açılmış, Rauf Ahmet, M. Nermi ve Yunus Nadi Beyler arasında ilginç yazılı tartışmalar olmuştur. Rauf Ahmet Beyin Bir Mektubu (Cumhuriyet, 10 Teşrinievvel 1341-1925). Yunus Nadi: Bir Zihniyet Mücadelesi (Cumhuriyet, 11 Teşrinievvel 1341 - 1925) - M. Nermi: Dünya Harbinde Bitaraf Kalabilir miydik? (Cumhuriyet, 4 Teşrinisani 1925).

70) Söylev ve Demeçler, C. III, s. 62.

71) Söylev ve Demeçler, C. V, s. 123.

72) T.B.M.M. de "Tahlif" (andiçme) zamanın koşullarına uygun bir gelişme izlemiştir. 28.4.1336 (1920) içtimasında yemin sureti için öneriler yapılmıştır. Bunlarda da fırkacılık ("Mecliste hiçbir fırka ve zümre-i siyasiyenin efkâr ve amalane hadim olmamak") ileri sürülmüştür. Öneriler üzerinde çalışan Lâyiha Encümeni, şu yemin suretini kararlaştırmıştır: "**Hilâfet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlas ve istiklalinden başka bir gaye takip etmiyeceğime vallahi**" (TBMM. Z.C., C. I, s. 114-115). Ve mebuslar tahlif edilmişlerdir (Aynı cilt, s. 214-217). 1923-1928 yıllarının yeni koşulları içinde yemin sureti değiştirilmiştir (TBMM. Z.C., D. II, C. I, s. 2, 4, 5) - 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, 11 Nisan 1928 tarihli lâyiklik değiştirmeleri de incelenmelidir.

73) Eski Şeyhülislam Musa Kâzım Efendinin ailesine maaş tahsisi,

memesinin “eleştirilmesi”⁷⁴, Cemal Paşa’nın öldürülmesiyle ilgili sorular⁷⁵ gibi işlemler de birer örnektir.

Fakat asıl sorun Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, daha doğrusu Birinci Grup’un karşısında İkinci Grup’un tutumundaki özelliğidir.

Bu noktada, eski İttihatçılar muhalefetin oluşumunda önemli bir unsur olmuşlardır.

Yurt dışına kaçmış olan İttihatçılarla, T.B.M.M. (özellikle İkinci Grup) arasındaki bağlantı, *Enver Paşa*’nın Baku’dan Trabzon’a ve ülkeye girmek istemesiyle açıkça görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa bu dönüşü engellediği gibi, *Kâzım Karabekir Paşa*’yı ciddi şekilde uyarmıştır⁷⁶.

Bu girişim sonucu Mustafa Kemal Paşa ve ekibine karşı, “resmî” sayılabilecek bir muhalefet tezi oluşturulmuştur. Buna göre, yurt dışındaki İttihatçılar, İkinci grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bu muhalefetin geliştirici unsurları olmuşlardır. Bu gelişme Şeyh Sait isyanlarını besleyici sayılarak değişik yapıda bir muhalefet türüyle daha da genişleyince, Terakkiperver Fırka kapatılmıştır. Tüm varlığını yitirme durumunda olan muhalefet eylem plânına geçerek İzmir suikastini tertiplemiştir. Bu eylem İstiklâl Mahkemesince karşılanmıştır. İzmir yargılamasında Mahkeme Reisi Ali bey (Çetinkaya) bu tezi resmen ileri sürmüştür⁷⁷. Bir kısım İttihatçı ölüm

Hatip Ömer Naci, Atıf, Boğazlayan kaymakamı Kemal, Resneli Niyazi, Bozkır Kaymakamı Demir Asaf Beylerin ailelerine maaş tahsisi önerileri bu konuda fikir verebilir.

74) Örneğin yurt dışındaki İttihatçılarla ilgili olarak, **Besim Bey**’in (Kastamonu) **Fethi Beyden** suali ve Vekilin şifahi cevabı (TBMM. Z.C., C. 20, s. 70-72).

75) **Neşet Beyin** (İstanbul) **Cemal Paşa** hakkında Hariciye Vekâleti Vekili **Rauf Bey**’den suali (Aynı Eser, C. 25, s. 306-307).

76) **Ali Fuat Cebesoy** : Moskova Hatıraları (İstanbul 1955), s. 230 vd.

77) İstiklâl Mahkemesi Reisi **Ali Bey**’in (**Çetinkaya**) demecinden : “Lozan Konferansını müteakip, 1 - Harb-i Umumî nihayetinde dağılmış, infisah etmiş olan iâşeci ve İttihatçı simasını taşıyanlar, 2 - Cidal-i milli esnasında 2. grup namile muhalefete geçmiş olanlar, 3 - İstihlası müteakip her hangi bir iğbirar-ı şahsi ve ihtiras-ı siyasi ile inkılâbın, istihlasın mümessillerine karşı vaz-ı

cezasına çarptırılmıştır⁷⁸.

Daha sonra İstiklâl Mahkemesi Ankara yargılamalarında da⁷⁹, geri kalan belli başlı İttihatçılardan bir bölümü de ölüm cezasına⁸⁰ ve ağır hapis cezalarına çarptırılmışlardır⁸¹.

1926 yılı, bir bakıma İttihatçıların sonu olmuştur.

Gazi Mustafa Kemal Paşa da klasikleşen muhalefet tezini içeren bir değerlendirmeyi benimsemiştir⁸².

Kronolojik incelemeyi bir yana bırakarak, bu konuda anlamlı bulduğumuz polemiklere kısaca değinmek istiyoruz.

Bu konuda belge niteliğindeki bir yazı, İttihat ve Terakkinin ünlü üyesi, başlangıçta Müdafaa-i Hukuk ve Cumhuriyet Halk Fır-

tavır takınmış, tarizkâr vaziyet almış olan gayri memnunların tavassut ve telifleri neticesinde husule geldiği resmen tahakkuk eden Terakkiperverler, maalesef vatanın zararına olarak zuhur eden her hadiseye istinatgâh-ı manevi olmuş ve en nihayet azasından bir kısmı mühimminin dalalet ve hiyanetiyle bir suikast ve taklib-i hükümet teşkilâtı vücude getirilmiştir" (**Cumhuriyet** 11 Temmuz 1922, s. 1, 4).

- 78) Mahkeme 26 Haziran 1926 da İzmir Millî Kütüphane salonunda başlamıştır. Hükümler 13 Temmuz salı günü tebliğ edilmiş, 14 Temmuz bağlayan gece 13 eski İttihatçı idam edilmiştir: İzmit mebusu Şükrü, Saruhan mebusu Halis Turgut, İstanbul mebusu İsmail Canbulat, Erzurum mebusu Rüştü Paşa, Lazistan eski mebusu Ziya Hurşit, Hafız Mehmet, Sarı Efe Edip, Çopur Hilmi, Rasim, Laz İsmail, Gürcü Yusuf (**Azmi Nihad Erman**: İzmir Suikasti ve İstiklâl Mahkemeleri s. 155 (İstanbul 1971) - **Kandemir**: İzmir Suikastinin İçyüzü s. 111-112 (İstanbul 1955).
- 79) Müddei Umumî Necip Ali Bey klasik tezde ısrar etmiştir. 1 Ağustos 1926 tarihli iddianamesinde bu durum açık olduğu gibi (**Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1926), Mahkeme kararında da aynı iddia vardır (**Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1926).
- 80) Yargılama 1 Ağustos'ta başlamıştır. Karar 26 Ağustosta verilecek Cavit, Dr. Nazım, Hilmi ve Nail Beyler o gece saat 23'te idam edilmişlerdir. Ankara eski valisi Abdülkadir Bey, 31 Ağustos'ta idam edilmiştir. (Kara) Kemal Bey, İstanbul'da intihar etmiştir.
- 81) Rauf, Rahmi, Vehbi, Hüsnü, İbrahim Edhem Beyler hakkında onar yıl ağır hapis cezalarına hükmedilmiştir.
- 82) **Nutuk**, 537-540.

kası'na karşı çok şiddetli bir muhalefete girişmiş olan *Hüseyin Cahit (Yalçın)* Bey'in bir makalesidir.

Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden ve Halk Fırkası kurulmadan *Tanin* de çıkan bu başyazının başlığı ilginçtir: "İttihat ve Terakki ne yapıyor?"⁸³.

Yazara göre İttihat ve Terakki mensupları "Müdafai Milliye Teşkilatı içinde" fırkacılığı aklından geçirmeden vatanın kurtarılması için çalışmışlardır. Bugün (1923 Nisanında) İttihat ve Terakki'nin "resmen vücudü inkâr edilmekle" kamuoyundaki tereddüt ortadan kaldırılamaz.

İttihat ve Terakik "erkânı", barıştan sonra bir kongre toplayarak "Fırkanın mukadderatı hakkında karar ittihaz etmek fiyrindeydiler". Seçim (1923 genel seçimi) başlayınca acele karar vermek gerekiyordu. "Resmi bir kongre mahiyetinde değilse de, hususi bir kongre mahiyetinde olarak bazı erkân toplandılar ve vaziyeti umumiyeyi tezekkür ettiler".

Cahit Bey'e göre durum şuydu: "Millet Meclisinde iki grup görüyoruz. Meclis'teki İttihatçılar Birinci Gruba da girmişlerdi, İkinci Gruba da".

Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki 1. Grup'la İttihat ve Terakki arasında yaptığı bir karşılaştırmada yazar şu sonuçları saptamıştır:

Birinci Grup'un ideolojisini oluşturan ilkeler:

Hâkimiyetin kesin, değişmez yalnız ve yalnız millete ait olduğu, Halifelikle saltanatın ayrılması, milliyetçilik, çağdaşlaşma (teceddütperverlik = yenilikseverlik) ve kuvvetler birliği.

"1908 inkılâbı" ile, bu memlekette milli hakimiyeti kuran İttihat ve Terakki'dir. Anadolu hareketi bu doğrultuda daha ileri gitmiş ve "saltanat-ı feıdiyeyi" (kişsel sultanlığı) kaldırmıştır. Milliyetçiliğe (milliyetperverliğe) gelince, İttihat ve Terakki'nin açık niteliği budur.

83) *Tanin*, 14 Nisan 1923. (Prof. **Gotthard Jäeschke**, bu makaleyi kronolojisine girecek önemde saymıştır (Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, II, s. 32).

Her iki kurum arasında esasta bir fark yoktur. Tek fark olarak “Teşkilât Kanununun (1921 anayasasının) “tevhid-i kuva”ya ait ahkâmı kalıyor ki harp esnasında belki müfit (yararlı) olabilirdi. Fakat hal-i tabiiye avdet edecek olan memleketin bu usul dairesinde hüsn-i idaresi kabil olmayacağı ve mutlaka kuvvetler arasında bir muvazene tesisi icabedeceği mülâhaza ediliyordu”.

Yazara göre aradaki fark buydu, bu fark ta birlikte çalışmayı önleyici neden olamazdı. İttihatçılar, genel seçimde iktidarı elde etmek girişiminde bulunmamışlardır. Fakat Gazi’ye başvurarak “Mecliste hakimiyet-i milliyeye taraftar teceddütperver ve münevver bir bölük teşkili teklifinde bulunmuşlardır”. Bu teklifte şahsî bir istek olmadığını belirten *Hüseyin Cahit Bey*, yazısını “hatta İttihat ve Terakik ismini ileri sürmeyi bile istemiyoruz” diyerek bitiriyordu.

Mustafa Kemal Paşa ise, hiç bir teklif almadığını, İttihat ve Terakkinin tarihe göçtüğünü bildirmiştir.

Hüseyin Cahit Beye gelince, İstanbula dönüşünden sonra, Matbuat Cemiyeti reisliğine seçilmiştir.

1922 Ekiminde *Tanin*’i önce *Renin* olarak çıkarmaya başlamış, kısa bir süre sonra gerçek adıyla yayımını sürdürmüştür. Eski Müdafaa-i Hukukçular ve yeni CHP’lilerce üç kez İstiklâl Mahkemesi tarafından yargılanmış, bir seferinde de sürgün cezasına mahkum edilmiştir.

Aynı yılın son bölümünde, yeni bir müdafaa-i Hukuk - İttihat ve Terakki karşılaştırması, bu sefer Ankara’dan gelmiştir. Yazarı *Yunus Nadi Bey*’dir.

Yeni Gün’de çıkmış olan iki başyazısının birincisinde *Yunus Nadi Bey*in yargısı ilginçtir: “...Bizim nazarımızda İttihat ve Terakki ve Müdafaa-i Hukuk arasında fark olmadığından bu küfür ve düşmanlığın bugünden itibaren başlamış olduğunu iddiada bile hata yoktur. denilebilir... M. Kemal Paşa İttihatçıların en büyüklerinden biri ve hatta şüphesiz birincisidir. Filhakika geçen sene Anadoluda milli cidalin galibiyeti ile neticelenen musaraanın (çarpışmanın) hakiki ve milli mebdei dört sene evveli değil, belki on beş sene evvelidir.”⁸⁴

84) *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1926.

Yazı 1923 te yazıldığına göre, “onbeş sene evveli” 1908 yılına rastlar.

Yunus Nadi Bey'in bu fikri Müdafaa-i Hukuk yöneticileri arasında tepkiler yaratmış⁸⁵ ve *İkdam* verilen yanıtları yayınlamıştır.⁸⁶

Bu arada *Aka Gündüz Bey* de bu tepkileri yanıtlayarak, İstanbul Mebusları ile Heyeti Vekile üyelerinden büyük kısmının İttihat ve Terakki mensubu olduklarını kanıtlamaya çalışmıştır⁸⁷.

Eski İttihatçılarla, eski Müdafaa-i Hukukçular (CHF) arasındaki diyalog Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuyla büsbütün gerginleşmiştir.

Nihayet İzmir suikast olayı ortaya çıkarılınca, bu sefer *Yunus Nadi* imzalı başyazı “İttihat ve Terakki bir karagöz perdesi değildir” başlıklıdır. “...İttihat ve Terakki'yi babalarının malı imiş gibi ona hisar şeklinde tesahüp etmek isteyen üç beş kişiye ihtar olunur ki İttihat ve Terakki istenildiği zaman açılır, istenildiği zaman kapatılır bir karagöz perdesi değildir.”⁸⁷.

Bu, İttihatçıların üçüncü ve son yargılanması olmuştur.

Fakat her şeyden önce, eski Müdafaa-i Hukukçular İttihat ve Terakkiye son darbeyi vururken, onun sorumluluğunu saptamak istemişlerdir. “Büyük ve tarihi bir imparatorluk, hüviyeti Türk milletine meçhul bir Alman amiralinin bâziçesi olmuştu”. “Hiçbir şey hesaplanmadı. O gün hazine-i devlette 62.000 lira vardı”.

“Müdde-i Umumî *Necip Ali Bey* şöyle devam ediyordu:

“...İstinat ettiğiniz İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup eski arkadaşlarınızdan pek çoğu en kat'î teceddüt ve inkılâp adımlarını atan hükümetle yürürken, siz hiçbir manevi şahsiyete istinat etmeksizin

85) İstanbul müntehib-i sanilerinden ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden **Dr. Refet**'in cevabından : “...Harb-i Umumi'de mefkuresiz plânlarıyla, delice hareketleriyle Türk milletini kızdıranlar, memleketimize açlık ve sefalet sokanlar, ahlâksızlığı saçanlar Müdafaa-i Hukukçu olamazlar. Binaenaleyh Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyetine inkılâp edemez. Biz o cemiyeti çok iyi biliyoruz... Can alanla can veren hiç bir vakit müsavi ve muadil olamaz” (*İkdam*, 13 Teşrinievvel 1923, s. 1).

86) *İkdam*, 14 Teşrinievvel 1923.

87) *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1926.

mefsub bir fırka namına hükümet aleyhine kıyam etmek için kendinizde ne gibi bir salahiyet buldunuz? Siz bu hak ve salahiyeti hangi menbadan aldınız? Mevki-i iktidar elbette, kimseye bâtapu ferağ edilmiş bir mülk değildir. Her vaziyetin bir zamanı vardır. Siz sahnede rolünüzü bitirmiş insanlarsınız. Sizin vazife ve rolleriniz artık bitmiş ve tarihe mal olmuştur⁸⁸.

Müdafaa-i Hukuk'çuların kurdukları tek parti rejimi ile, eski râkip ve yakın tarihimizde tek parti rejimin ilk kurucusu İttihat ve Terakki'nin son karşılaşması çok sert ve şiddetli olmuştur.

İttihatçılar hakkında yapılmış olan yargılardan en düşündürücü olanı İsmet İnönü'ye aittir:

“Memleketi kurtarmak için uğraştık, felâkete uğradık. Aslolan biziz, şimdi bunlar (Müdafaa-i Hukukçular) geldiler. Bizim bıraktığımız eserleri devam ettirerek muvaffak oldular” kanaatindeydiler. Onlara göre şimdi birleştik. Herkes yerini almalıdır⁸⁹.”

Görüldüğü gibi, konu her bakımdan bilimsel araştırmayı gerektirici ve çok ilginçtir.

Bu inceleme bir “giriş”in boyutlarını aşmıyacaktır.

88) İddianamenin tam metni için bk. **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1926.

89) İnönü'nün bir değerlendirmesi daha: “...Ama uzaktan işittiklerimden ve Atatürk'ün vakit vakit gösterdiği endişelerden anladığım, İttihatçılar Anadolu hareketini kendi eserleri gibi değerlendirmeyi ve bundan zorla istifade etmeyi düşünmüşler... Mizacıları ve tabiatları itibariyle tehlikeli insanlar. Meselâ gözü hiç bir şeyden yılmayan, son derece cesur ve müteşebbis bir insan olarak Enver Paşa'nın, herhangi bir imkân bulursa, ufak bir yere yerleştikten sonra, büyük bir mesele çıkarabileceği kanaati Atatürk'te daima yaşamıştır. Benim gördüğüm böyle. **Ve adamın kabiliyeti, istidadı bu.** (Son satırın altı İnönü tarafından çizilmiştir) (Bu pasajlar, **İnönü'nün Hatıraları**, 2. Kitap manuskripten alınmıştır. Manuskriyi Sayın **Sabahattin Selek**'ten sağladık. Teşekkür ederiz).